

TERITORIUL VECHILOR
SCAUNE SECUIESTI
IDUPĂ S. OPREANU

III. ALTE MĂRTURII ALE ORIGINII ETNICE ROMĂNEȘTI A AȘEZĂRILOR DIN SUD-ESTUL TRANSILVÂNIEI

de Ioana Cristache-Panait

Pe alocuri, în susținerea temei sale, Ion I. Rusu a simțit și mărturisit lipsa stringerii laolaltă și a altor categorii de dovezi privind originea etnică a așezărilor din Secuime, a existenței altădată a unei numeroase populații românești, băștinașe. Componentele unei atare categorii au fost clar numite și enumerate la subpunctul: *Sarcinile cercetării*, din capitolul II. Ele se grupează, pe scurt, în izvoare scrise (îndeosebi cărți vechi) și construcții, existente sau vestigiile lor (biserici, clopotnițe, porți, cimitire ș.a.). Asupra lor, cit și a evidentelor asemănări dintre viața socială a secuului și aceea a românului, vădite în habitat, obiceiuri, tradiții ș.a., atenția a fost îndreptată cu multe decenii în urmă¹, dar împlinirea sistematică a adunării lor „sat de sat”, nu s-a împlinit. De atunci un nou val răuvoitor și distrugător², a luat cu sine un noian de astfel de documente. Cu atât mai mult se impune sporirea atenției și răspunderii față de cele ce au supraviețuit și care, prin adânc și largă lor semnificație, pot suplini și totodată, evoca prețioasele pierderi. Din acest gând izvorăște capitolul de față, fără a avea însă putința de a cuprinde toate dovezile, de același gen, rămase de la comunitățile românești din Secuime. Martorii aduși cauzei date, asigură respectivei narațiuni

¹ N. Aorga, *Acte românești din Ardeal privitoare, în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, în *Bulet. Com. Ist. a României*, vol. II, București, 1916, p. 181 — 191; Idem, *Memoriile Secf. Ist.*, III, XVIII, p. 222—231; S. Opreanu, *Secuizarea românilor prin religie*, Cluj, 1927; Idem, *Printre românii săcuizați, în Graiul românesc*, I, 1, 1927, p. 8—13; Idem, *Ținutul secuilor*, Cluj, 1928; Simion Mehedintzi, *Cadrul centro-geografic, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1929*, Cluj, 1929, I, p. 599; C. Petranu, *Influence de l'art populaire des roumains sur les autres peuples de Roumanie et sur les peuples voisins*, în *Ars Transsilvaniae*, Sibiu, 1944, p. 241—265; Idem, *Contribution complementaire*, p. 283—298; N. Sulică, *Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile săcuizate*, în *Reînvierea*, II, 1938.

² Ioan N. Ciolan, *Transilvania ultima prigoană maghiară*, Edizioni Europa, Roma, 1980; M. Fătu, *Biserica românească din Nord-Vestul țării sub ocupația horihystă 1940—1944*, București, Ed. Institutului Biblic, 1985.

istorice acel caracter, atât de bine enunțat de Toth Zoltan, de știință a realității.³

În secolul al XIII-lea, secuii s-au stabilit în estul țării, „la hotare”, conviețuind împreună cu românii, pe care i-au găsit aici și s-au amestecat cu ei.⁴ Că pământul ce i-a găzduit era vatra străbună a băștinașilor, o spun, fără echivoc, rezultatele săpăturilor arheologice, care s-ar cuveni să alcătuiască ele înșile o carte, sub forma de repertoriu. Ne vom opri numai la câteva dintre ele. În așezarea de la Cristești (jud. Mureș),⁵ dovezile continuității populației daco-romane, cit și ale creștinării sale, sint indubitabile.⁶ Vestigiile arheologice din preajma localității Morești (com. Ungheeni, jud. Mureș) atestă evoluția istorică din paleolitic și pînă în feudalism, așezarea din sec. XI—XIII corelindu-se cu cetatea de lemn și pământ a unei formațiuni prestatiale autohtone.⁷ La Călugăreni, pe malul stîng al Văii Nirajului, cercetările arheologice au adus la lumină vestigiile ale legiunii a XIII-a Gemina.⁸ Din județul Covasna, subliniem remarcabilul și des amintitul șantier de la Ariușd⁹ (cu precădere pentru tipul autohton de casă, cu tîrnăț parțial), cit și pe cel de lîngă orașul Covasna, de pe dealul cetății Zinelor, valorificator al unei fortificații dacice.¹⁰ Din zona Ciucului menționăm bogatele mărturii dacice de la Sincrăieni¹¹ și Jigodin (orașul Miercurea-Ciuc)¹². Din valea superioară a Tîrnavei

³ Lucr. de față, p. 119.

⁴ Ibidem, subcapitolul Informațiile despre populația românească.

⁵ Alex. Păpa, *Academia Română și descoperirile arheologice de pe Valea Superioară a Mureșului*, (I), în *Marisia*, Tîrgu Mureș, V, 1975, p. 22—24; Idem, (II), în *Marisia*, VI, 1976, p. 15—23; Andrei Zrinyi, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din sec. IV—XIII*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 125—151; Idem, *Vestigiile arheologice și numismatice în valea Mureșului superior privind continuitatea poporului român*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, III, 1979, p. 106—107; V. Petică, *Elemente de continuitate pe valea Mureșului superior. Sondajul arheologic de la Vbinodeni (Jud. Mureș)*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 8—89; Idem, *Săpăturile arheologice de la Voivodeni (jud. Mureș)*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 127—132; Idem, *Vestigiile geto-dacice în așezarea de la Voivodeni*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, IV, 1980, p. 106—108; V. Lazăr, *Vestigiile geto-dacice din județul Mureș*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, V, 1981, p. 92—93; K. Florin, *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958; D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, în *lumiina arheologiei și numismaticei*, București, 1968; Idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 ș.a.

⁶ A. Zrinyi, *Așezarea romană de la Cristești și legăturile ei cu Gallia*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 91—99; Aurel Sămărghițaș, *Așezarea romană de la Cristești-Mureș dovadă a continuității populației daco-romane*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, III, 1979, p. 108—109.

⁷ *Dicționar de istorie veche a României*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 415.

⁸ Ibidem, p. 141—143.

⁹ Ibidem, p. 45.

¹⁰ Ibidem, p. 191.

¹¹ Dorin Popescu, *Tezaur de argint dacic* (II), în *Bulet. Mon. Isl.*, I, 1972, p. 5—22.

¹² *Dicționar de istorie veche*, p. 361.

Mari și din văile Homoroadelor, deci de acolo unde „soarta elementului românesc a fost mai gravă decît orișunde”¹³, amintim așezarea și cetatea romană din Mărtiniș¹⁴, cetatea dacică din hotarul satului Zetea¹⁵, ca și pe aceea, mult mai amplă, de la Porumbeni Mari¹⁶. Din fostul scaun secuiesc de pe Arieș evocăm memoria locuirii daco-romane prin urmele de viață și organizare aflate la Cicău¹⁷ și Moldovenesti¹⁸.

Populația românească, covârșitoare de-a lungul primelor secole de conviețuire cu secuii, a continuat în aceeași vreme să fie stăpîna pe bunurile sale de obște, folosite, de acum, împreună cu noii veniți, păstrîndu-și totdeodată libertatea fizică și spirituală. Cu timpul însă procesul feudalizării, al formării marilor domenii în mina celor de alt neam, a sărăcit și vitregit de libertate pe românul băștinaș¹⁹, expunîndu-l politicii de deznaționalizare. Conscriptiile urbariale, din 1785, rețin fenomenele semnalate. Astfel, locuitorii din Cornățel la întrebarea dacă sint iobagi de țric sau ba, au răspuns: „sint aici cîtiva dintre noi care sintem iobagi, dar în cea mai mare parte sintem jeleri. Oei care sintem însă iobagi recunoaștem că sintem iobagi supuși jugului dar nu știm din ce motiv”²⁰. Iobagii din Pănet, arată, cu același prilej, că n-au pășune îndestulătoare întrucît o folosesc împreună cu alți țărani liberi secui. Aceștia s-au înmulțit în așa măsură că locuiesc cite 5—7 familii pe o sesie, fiecare avînd animale²¹. O frescă emoționantă a situației s-a păstrat de la Porumbeni: „O parte din locuitorii de aici își recunoșc iobăgia moștenită, o altă parte însă, fiind siliți de nevoi, s-au legat ei însuși ca iobagi pentru un oarecare timp, pentru o anumită sumă de bani, cînd contractele prezentate nouă, alții țărani însă nu recunoșc iobăgia lor moștenită...”; „sesii pustii sint în această localitate, unele de un an, altele de nouă ani, douăzeci de ani iar altele din timpuri vechi. Motivul pustiirii lor, este că unele case dărîmîndu-se din cauza vechimii nimeni n-au mai făcut alte case în loc, apartenențele lor au fost adăugate altor sesii...”²².

¹³ Simion Mehediati, *op. cit.*, p. 589.

¹⁴ *Dicționar de istorie veche*, p. 541.

¹⁵ Ibidem, p. 622.

¹⁶ Ibidem, p. 485.

¹⁷ Iudita Winkler, Matilda Takács, Gheorghe Păiuș, *Așezarea dacică și daco-romană de la Cicău*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 129—189.

¹⁸ St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, vol. I, p. 37—38, 46, 80, 273; Idem, vol. II, 217, 227, 238, 256.

¹⁹ Liviu Ursuțiu, *Tranzacții asupra iobagului și asupra pămîntului pe domeniul Gurghiu (1662—1715)*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 125—138. Faptele s-au petrecut, aidoma, și în alte zone.

²⁰ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscriptii urbariale mureșene din anul 1785 (II)*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 205.

²¹ Ibidem, p. 199.

²² Ibidem, p. 189.

La robotă erau siliți toți, chiar familiile preoților, aspect susținut documentar. La 8 ianuarie 1790, Alexandru Anghel, arhidiaconul districtului Mureș, comunica episcopului Bob, despre prestarea roboței domeniiale de către preoteasa văduvă din localitatea Mureșeni²³.

O serie de calamități, ca foametea și ciuma, au agravat situația și au rărit populația. În lemnul bisericii fostei mănăstiri de la Chiheru de Sus (astăzi la Nadășa) este consemnată, cu vâleatul 7225 (1717), foametea mare în vremea căreia oamenii au mâncat piine de alun, de coajă de ulm și papură, de cocean de cucuruz. În zidul de piatră al bisericii romano-catolice din Cozmeni (Ciuc), o însemnare apreciază la 10 000 numărul celor răpuși de ciuma din 1719, locuitori de acolo sau din sate vecine, precum Ciucsingorgiu, Cason. De pe filele unei cărți manuscrise aflăm că, în anul 1719, deținătorul ei, Dumitraș diac de pe Moroș din Singer, a vîndut-o pentru 7 mîerțe de mălai²⁴.

Dezmoșteniți de drepturile lor, reduși la starea de iobagi, românii din Secuime nu-și mai pot întreține școlile, situația acestora²⁵ înregistrînd regrese, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în cel următor²⁶. Consecință a stării economice, lipsa școlii va fi la rîndu-i cauză a asimilării treptate, în Secuime, a românului băștinaș, ca urmare a pierderii grăului străbun. Că acesta era încă dominant în secolul al XVIII-lea, în zona de care ne ocupăm, reiese și din mărturia geologului austriac Hacquet, care activînd în Secuime ca medic în anii 1763—1764, a învățat limba românilor, despre care vorbește cu drag și compasiune²⁷. Statul, străin și dușman neamului românesc, nu-i susținea școala (în 1786, în zona Mureșului superior numai 20% din școlile de stat erau românești, restul fiind maghiare și germane)²⁸, iar comunitatea sătească, sărăcită, nu mai avea mijloace să o întrețină. Documente din prima jumătate a secolului al XIX-lea dezvăluie această realitate, ca și pe aceea a strădaniilor pentru menținerea lor, dar și a ademenirii către școlile maghiare. În 1839, pentru școala de la Acățari se răspundea: „... din cimitirul valahilor se va delimita o porțiune de teren pentru școală și învățător, dar comunitatea este foarte săracă și nu are posibilitatea să întrețină școală și dascăl”²⁹. În 1843 se relatea că românii ortodocși din Nazna au avut școală

²³ Arh. St. Filiala Alba Iulia, fond. Mitrop. gr.-cat., pach. 18. (1790—1793).

²⁴ Ilie Corfus, *Insemnări de demult*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 190.

²⁵ În protopopiatul Sepviz (Frumoasa) descripția lui At. Rednic, din 1765, menționa 55 de școli, cf. A. Bunea, *Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 366; pe valea Nirajului școlile sînt mai numeroase la mijlocul sec. al XVIII-lea și în perioada iosefină, cf. A. Holircă, *Școala din regiunea Mureșului superior în a 2-a jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 209—224.

²⁶ A. Holircă, *op. cit.*, p. 224—232.

²⁷ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III, București, 1922, p. 11, 19—21.

²⁸ A. Holircă, *op. cit.*, p. 215.

²⁹ *Ibidem*, p. 227.

dar e dărîmată acum și nu și-au mai putut construi alta. La Tiptetnic, nu era nici școală nici dascăl, fiind săraci. La Mureșeni, școala nu era frecventată, din aceeași cauză. La Crăciunesti, din lipsa școlii, elevii învățau la casa cantorului, ca și cei din Sintandrei. La Iobăgeni (azi Valea), diaconul învăța copiii fără nici o plată, ca și cantorul din Murgeshi, în ambele sate neexistînd clădire școlară³⁰. În aceeași vreme, românii din Culpiu, din Săbed, Sintana de Mureș, frecventau școala maghiară, iar la Pănet școala lor avea dascăl reformat³¹. Școlile secuiești din Gheorgheni erau urmate, la începutul secolului al XIX-lea, și de românii din satele vecine³².

Vorbînd despre școala românilor se cuvine să amintim strădaniile, în cauza ei, ale lui Petru Maior, ca și rolul pe care l-au avut în desfășurarea sa modestele așezăminte monahale³³ din partea locului. Zapisul, din 1737, al mănăstirii de la Chiheru de Sus atestă că cei implicați și preocupați de ființa sa, alături de Gligoraș dascălul, erau din sate de pe valea Beicii, a Mureșului și a Nirajului³⁴, ceea ce îi reliefează destinația culturală. În deceniul șase al secolului respectiv, în fruntea școlii de la Chiheru de Sus se afla Grigorie dascălul³⁵.

Prestigiul unei școli mănăstirești, dar și ura împotriva ei a nobilului străin de neam și de năzuințele sale, le consemnează un lot de acte referitoare la mănăstirea Hudacului³⁶. Baronul Leopold Bornemisza nu a mai îngăduit școala de aici, impunîndu-și voința ca aceasta să dispară. Eforturile susținute de Petru Maior, timp de patru ani, spre salvarea acesteia (1804—1808), nu au avut succes, obținîndu-se abia ca baronul să construiască școală cu casa învățătorului la Gurghiu. Slova documentului atestă că școala „la mănăstirea aceea totdeauna s-a obținut”, binefacerile ei răsfrîngîndu-se nu numai asupra satelor din ținutul Gurghiului ci și „de la cîmpie și de prin alte părți”, întreținerea ei cerînd puțină cheltuială. Un exemplar din *Pravoslavica mărturisire*, tipărită la Buzău, 1691, a fost dăruit, anul următor apariției, lui popa Petru din Hudac, de către Mihai Cantacuzino vel spătar³⁷, faptul, înscris pe filele cărții, dovedind relațiile cărturarilor din Hudac cu ctitorii de cultură de la sudul munților. Priceperea și faima lui popa Petru erau recunoscute și de nobilii de pe valea

³⁰ *Ibidem*, p. 232.

³¹ *Ibidem*, p. 230, 232.

³² *Șemat.*, Blaj, 1900, p. 333.

³³ A. Holircă, *op. cit.*, p. 214—221.

³⁴ St. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 131—132.

³⁵ A. Holircă, *op. cit.*, p. 213.

³⁶ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond. cit., Cab. Mitrop., Dosar 52 (1785—1834).

³⁷ I. Cristache-Panait, *Cartea de Buzău în satele transilvane, în Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților*, vol. II, Buzău, 1983, p. 293.

Tirnavei Mici, care, într-o scrisoare din 15 iunie 1704, către Guberniu, îl numesc „ învățat popa Petru din Hudac”³⁸.

În 1785 s-a cerut și obținut de la Guberniu strămutarea de la Tirgu Mureș la Reghin a școlii, avându-se în vedere trebuința acesteia aici „nu numai pentru sine ci și pentru satele care sînt prinprejur și au lipsă de învățătură”. Prin adresa din 6 noiembrie aceluși an, Episcopia Blajului înștiința de acest fapt pe arhidiaconul Reghinului, cerindu-i: „... prin eparhia-ți încă vei vesti tuturor fiilor noștri celor pravoslavnici și bine credincioși, ca urmînd celor prea înalte orînduiri împărătești, pre fiii și fiicele sale care au intrat într-al șaselea an și dintr-al doisprezecelea încă n-au ieșit, la numita școală cu toată osîrdia să-i trimită”, cu scopul „să învețe limba sa, a cetii, scrie, număra și vieții creștinește de unde, ce bine și folos va avea neamul nostru însuși poți vedea”³⁹.

Conscrierea populației românești din Secuime face parte integrantă din statisticile transilvane din secolul al XVIII-lea, respectiv din 1733⁴⁰, 1750⁴¹ și 1760–1762⁴². Aparține deci vremurilor în care procesul de naționalizare prînsese un ritm grăbit ca urmare a înrăutățirii situației politice, sociale și economice a vieții românilor. Era vremea cînd la Singiorgiu de Pădure obștea de iobagi români⁴³, apucîndu-se „cu mare putere”, la sfatul episcopului și a doisprezece preoți, să-și ridice biserica, au fost zăcîniți de „domnii posesori” Rhedei Păl și fiii, primind învoirea pentru săvîrșirea acesteia numai după multă rugare și după cererea în scris a învățatului popa Petru din Hudac, fapte ce reies din documentul din 15 iunie 1704, deja amintit⁴⁴. Era vremea cînd românilor din Joseni (jud. Harghita), „stăpîinii” le-au destelenit cîmîtirul ce-l aveau înaintea, pentru fiecare mort apăsîndu-i cu datorii, nedreptăți pentru care se plîng cerînd rezolvarea⁴⁵.

Conscripțiile amintite, cărora le-o adăugăm pe aceea, parțială, din 1748, a scaunului Gheorghenilor⁴⁶, înscriu români, în număr mai

³⁸ Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889, p. 35–40.

³⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond. cit., Protocol, 2, 1785–1788.

⁴⁰ A. Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, Blaj, 1900, p. 305–416.

⁴¹ Idem, *Statistica românilor din Transilvania făcută de vicarul episcopesc Petru Aron*, Sibiu, 1901.

⁴² V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760–1762*, în *An. Ist. N.*, III, Cluj, 1926, p. 616–700.

⁴³ Conscriptia, din 1733, a lui Clain înregistra 133 familii (cf. A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 340); aceea din 1750, a lui Aron 1296 suflete (cf. Idem, *Statistica românilor*, p. 44); iar cea, din 1761–1762, a lui Buccov înscria biserica ortodoxă cu 55 de familii (cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683).

⁴⁴ Ilarion Pușcariu, *op. cit.*, p. 37–40, 40–43.

⁴⁵ A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12.

⁴⁶ Ion Ranca, Liviu Moldovan, *O conscripție necunoscută de la 1748 a populației românești din scaunul Gheorghenilor*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 335–354.

mare sau mai mic, în toate părțile Secuimii, vîdînd prezența lor de altă dată, ca și procesul istoric semnalat. Cum s-ar putea explica lipsa lăcașului de cult în așezările cu comunități importante, ca Gheorgheni, Ditrău, Lăzarea⁴⁷, Mihăileni⁴⁸, altfel decît prin faptul că după ruinarea celui bătrîn nu primiseră îngăduința să-l înlocuiască, lucru pe care-l cereau, în 1750 „cei mulți”, din satele Cason și Cașinul Nou⁴⁹. Cum s-ar putea explica ființarea lăcașului de cult în așezări cu un număr mic de români⁵⁰, decît prin faptul că ctitoria puternice obști de odinioară continua să dăinuie.

Nu trebuie pierdut din vedere că statisticile, în discuție, nu s-au dovedit complete și exacte, carențe deja demonstrate pentru anume zone⁵¹, fiind de mare interes o editare critică a acestora, în care datele să fie confruntate între ele, precizîndu-se, totodată, în lumina atestărilor documentare, cite și care așezări au fost omise.

Îndoiala asupra numărului românilor, referindu-ne la sud-estul Transilvaniei, se naște din observația că, adesea, acesta este mai mic în conscripția lui Clain, decît în aceea a lui Buccov, mai tîrzie cu trei decenii. Menționăm, în acest sens, din districtul Odorheiului, satele Mugești, la care Clain înscrie 9 familii iar Buccov 23 de familii⁵², Merești cu 12 și respectiv 29 familii⁵³, Bezidu Nou, cu biserică, 12 familii la Clain și 23 la Buccov⁵⁴, Praid cu 5 și respectiv 15 familii⁵⁵. În mod contrar, semnalăm numai faptul că în timp ce Clain înregistrează străvechea așezare românească Vlăhița, cu 11 familii⁵⁶, Buccov o omite. Avem, în același timp, argumente să punem sub semnul incertitudinii informațiile lui Buccov, în sensul diminuării realității. Deocîndată numai cîteva exemple, altele aflîndu-și locul cu prilejul semnalării bisericilor sau a unor bunuri de cultură și artă, doveditoare. La Tirgu Secuiesc, conscripția lui Clain înrubrichează o biserică, un preot neunit, Ioan, și 7 familii⁵⁷ (număr infirmat de ridicarea, după numai două decenii, a unui nou lăcaș). Buccov ignoră această așezare care, din 1754 pînă astăzi, are biserică de piatră. Din Trei-sate (Cioc, Hotești, Ștefănești), de pe Tirnava Mică, se însumează,

⁴⁷ *Ibidem*, p. 338.

⁴⁸ A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Alegem ca exemple, în acest sens, orașul Odorhei, cu 9 familii, satele Eliseni cu 8 familii și Aldea, cu 7 familii, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675–677.

⁵¹ I. Cristache-Pănaț, *Contribuții la cunoașterea populației românești a județului Alba la mijlocul secolului al XVIII-lea în lumina valorilor de cultură și artă*, în SCIA, tom. 33, sub tipar.

⁵² A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 413; și respectiv, V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676.

⁵³ A. Bunea, *op. cit.*, p. 414; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677.

⁵⁴ A. Bunea, *op. cit.*, p. 336; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677.

⁵⁵ A. Bunea, *op. cit.*, p. 327; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675.

⁵⁶ A. Bunea, *op. cit.*, p. 413.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 378.

după conscripția amintită, 33 familii, fără lăcaș de cult⁵⁸. În 1761, sau într-unul din cei 4 ani următori, sătenii ortodocși din Cioc se pling episcopului Dionisie Novacovici⁵⁹, că: 3 familii de uniți țin biserica, pe cînd ei sînt 47 de familii, tot sub dajdia împăratului. Cer să li se dea loc să-și ridice biserica⁶⁰. Localitatea Rimetea (fost Troscu, Trascău), de pe valea Trascăului, nu este cuprinsă în statistica anilor 1760—1762, deși ar fi fost îndreptățită, după cum reiese din următoarea însemnare de pe o carte de Buzău, din 1704: „acest Apostol l-am scos eu din tipăriturile cei vechi, cînd era biserica Troscului din lemn, erei Ioniță Oltean leat 7263” (1755)⁶¹.

Pentru treapta pe care este situat în veacul al XVIII-lea procesul de secuizare al românilor, merită a releva, așa cum se desprinde din conscripția lui Clain, o temeinică organizare bisericească, pe arhidiaconate, unele avînd desigur rădăcinile împlintate în veacuri de istorie, ca și frecvența bisericii românești, pe valea Nirajului, a Mureșului Superior, a Tirnavei Mici și chiar a Tirnavei Mari, frecvență ce poate fi afirmată după atenta parcurgere a rubricii respective din mai susnumitele catagrafii.

Din considerente ce se vor desprinde cu ușurință din cele ce urmează, inaugurem categoria de mărturie asupra căroră ne-am propus să stăruim în capitolul acesta, cu prezentarea casei, document de majoră însemnătate istorică⁶².

Casa din lemn „locuința preferată a țaranului român”⁶³, domina peisajul constructiv al unora dintre județele Secuimii, la începutul secolului nostru⁶⁴; mesageră a unei străvechi civilizații a lemnului, născută și întreținută, de-a lungul secolelor, din bogata zestre păduroasă a masivelor muntoase⁶⁵. Pe valea superioară a Mureșului, pe aceea a Nirajului, pădurile obștei fuseseră demult antrenate, fie în procesul transformărilor în terenuri agricole, fie în acela al trecerii

⁵⁸ Vi Ciobanu, *op. cit.*, p. 683, 685 (31 familii ortodocșe și 2 unițe).

⁵⁹ Data documentului se află între 1761 și 1765.

⁶⁰ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 241.

⁶¹ I. Cristache-Panait, *Contribuții...*, *op. cit.*

⁶² Al. Arbore, *Însemnătatea cercetărilor etnografice pentru cunoașterea poporului român*, în *Bul. Geogr.*, tom. XLVIII, 1929, București, 1930; Romulus Vuia, *Dovezile etnografice ale continuității*, în *Transilvania*, 74, 1943, nr. 4, p. 21—24; bibliografie selectivă privind importanța istorică a casei românești, este cuprinsă în nota 8 de la p. 152 a lucrării lui Ion Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1973.

⁶³ Emm. de Martonne, *La Valachie*, Paris, 1902, p. 251.

⁶⁴ După statistica din 1910, în județul Ciuc, din 31 254 case 29 893 erau din lemn, în Trei Scaune, 29 469 case din 32 296; în Odorhei, erau din lemn, 24 199 din 29 083, cf. Sabin Opreanu, *Ținutul secuilor*, Cluj, 1928, p. 187—188.

⁶⁵ Ștefan Imreh, I. Patáki, *Contribuții la studiul agriculturii transilvane (1570—1610)*, în *Acta MN.*, Cluj, IV, 1967, p. 163—165; Idem, (II), în *Acta MN.*, VI, 1969, p. 205—208; Sabin Opreanu, *op. cit.*, p. 145—148.

lor, absolute, în folosința stăpînilor feudali⁶⁶. Sugestivă, pentru primul aspect, este declarația celor din Pănet la conscripția urbană din 1785: „lemne de foc avem, dar nu multe, unii dintre noi care și-au îngrijit loturile sesionale de pădure, alții însă le cumpărăm pe bani, intrucît unele loturi de pădure s-au nimicit demult fiind prefăcute în locuri arătoare”⁶⁷. La finele secolului trecut casele se mai construiau din lemn, ca și edificiile școlare⁶⁸, pînă astăzi rămînd însă vrednice dovezi ale artei lemnului numai lăcașuri de cult, porți, rare exemplare de case tradiționale, piese de mobilier și obiecte de uz casnic, ce s-au strecurat prin vreme.

Înfloritoare, la începutul veacului al XX-lea, „în satele de munte din tot ținutul locuit de români, de o parte și de alta a Carpaților”⁶⁹, arhitecturii lemnului nu i s-au consemnat virtuțile, atunci, în destule dovezi, sesizat fiind procesul dispariției lor. În 1911 N. Iorga semnală: „În furia de înnoire se dărîma an de an sute de case țărănești cu valoare artistică. Minunate sculpturi în lemn se sfarmă... vâi întregi, ca a Teleajenului, mai păstrează material pentru nu știu cîte albumburi”, preconizînd acel „miine” în care „nu va mai rămîne nimic de eules”⁷⁰. Ceva mai tîrziu, Tache Papahagi cerea: „o cît mai neîntîrziată explorare a tuturor manifestărilor poporului nostru”, printre care le numea și pe cele „concrete, deci etnografice. În modul acesta ne-am putea apropia din ce în ce mai mult de o cunoaștere a originii și evoluției istorice a ființei etnice sub diferitele sale manifestări”⁷¹.

Nu era greu, din aceea evidentă realitate constructivă, să se ivească atît de firească afirmația analogiei casei secuiești cu a celei românești, faptul constituind unul dintre argumentele originii etnice a așezărilor „din Secuime”⁷². O primă și meritorie analiză a casei din ținuturile de sud-est ale Transilvaniei, o datorăm lui Sabin Opreanu⁷³. Pe bază a numeroase exemple, pe care le-a avut la îndemînă, autorul a arătat că tipurile de locuințe de aici se regăseseră pe toată aria românească, reliefind totodată unele elemente arhaice din alcătuirea lor

⁶⁶ L. Botezan, *Posesiunile obștești ale țărănilor de pe teritoriul actualului județ Mureș în perioada 1785—1820*, în *Marisia*, IX; Tirgu Mureș, 1979, p. 195—196.

⁶⁷ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscripții urbane mureșene din 1785*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 217.

⁶⁸ Fenomen ce rezultă din datele aflate în *Semat.*, Blaj, 1900. (Construirea din lemn a casei parohiale, constituie dovada că din același material se edifica aceea a familiei țărănești.)

⁶⁹ G. Oprăscu, *Arta țărănească la români*, București, 1922, p. 63.

⁷⁰ N. Iorga, *O culegere austriacă de desemnări ale caselor țărănești*, în *Neamul românesc literar*, III, 1911, nr. 234.

⁷¹ Tache Papahagi, *Images d'ethnographie roumaine*, vol. II, București, 1930, p. 4.

⁷² N. Iorga, *La question roumaine en Autriche et en Hongrie*, București, 1915, p. 30; Idem, *Trecutul românesc prin călători*, I, București, 1920, p. 192; Idem, *Rolul românilor în istoria universală*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 115; Simion Mehedinți, *op. cit.*, p. 599.

⁷³ Sabin Opreanu, *op. cit.*, p. 168—191.

(grinda-meșter, gogul, acoperișul în 4 ape, ș.a.), disertația având în atenție bibliografia străină asupra temei. În 1952, valea Casinului a fost studiată din punct de vedere al artei populare, din materialul publicat⁷⁴ vădindu-se impropriu atributul de „secuiesc” dat exemplarelor de case prezentate.

În vremea din urmă fondul constructiv tradițional din zona Ciucului, a Giurgeului, a Odorheiului s-a redus simțitor, puținele exemplare de case aflându-se nu departe de ziua din urmă, în viitor revenind doar unor exponate muzeistice⁷⁵ menirea de a atesta trecutul prestigios al artei lemnului din sud-estul Transilvaniei.

Cercetate pe teren, în 1983, și analizate apoi în lumina întregii bibliografii referitoare la arhitectura de lemn românească, exemplarele din perimetrul județului Harghita vădese apartenența lor la această arie de civilizație, prin tipologie⁷⁶, sisteme constructive și elemente decorative⁷⁷.

Precedem prezentarea obiectivelor însăși prin relevarea unor aspecte semnificative și anume: cel al folosirii, cu precădere, al birnelor rotunde, sistem general în vechime⁷⁸; al regăsirii tipului de casă arhaic, cu tîrnaț parțial, surprins arheologic la Ariușd⁷⁹ (județul Covasna), și care, după constatarea lui Romulus Vuia, era răspîndit în Tara Hațegului și regiunea Pădurenilor, ca și în partea centrală a Munților Apuseni, „două dintre cele mai însemnate ținuturi ale Ardealului, ambele cu un rol istoric covârșitor în trecutul îndepărtat și mai apropiat al neamului”⁸⁰; sculptarea cu motivele străvechi, ale băștinașilor, a meșterului-grindă, ca și a altor elemente arhitectonice; răspîndirea acoperișului în 4 ape, cu pante mari, caracteristic caselor țărănești la români⁸¹; prezența tîrnațului, pe una sau mai multe laturi, element îndrăgit în toate zonele țării. Revenind asupra unor dintre aspectele enumerate, subliniem dăinuirea peretilor din birne

⁷⁴ Elemente de arhitectură și decorative de pe valea Casinului, în SCIA, artă pl., nr. 3—4/1954, p. 254—260 (notă redacțională din articolul lui Károly Kós).

⁷⁵ Aflăte în muzeele din: Miercurea Ciuc, Odorhei Secuiesc, Sfîntu Gheorghe ș.a.

⁷⁶ Pentru tipurile de case românești a se vedea: R. Vuia, Așezările, casa și portul țăranului român din Ardeal și Banat, în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul, 1918—1928, vol. I, București, 1929, p. 603—609; Idem, Satul românesc din Transilvania și Banat, în Studii de etnogr. și folclor, vol. II, Ed. Minerva, București, 1980, p. 11—111; Grigore Ionescu, Arhitectura populară românească, Ed. Tehnică, București, 1957, p. 25—40; P. Stahl, P. Petrescu, Locuința țăranului român, Ed. Științifică pentru Literatură și Artă, 1958, p. 25—49; Arta populară românească, Ed. Academiei R. S. România, 1969, 137—142; Ion Vlăduțiu, Etnografia românească, p. 155—168; V. Butură, Etnografia poporului român, Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 78—97, ș.a.

⁷⁷ Arta populară românească, p. 476—498; R. Vuia, Satul românesc din Transilvania și Banat, în vol. cit., p. 79—108, ș.a.

⁷⁸ R. Vuia, op. cit., p. 85; I. Vlăduțiu, op. cit., p. 169.

⁷⁹ Al. Tzigara Samurcaș, Catalogue de la Section d'art paysan, București, 1937, p. 11.

⁸⁰ R. Vuia, op. cit., p. 39—40, 50.

⁸¹ Ibidem, p. 100.

rotunde la străvechi case din Munții Apuseni, amintindu-le pe cele din Oetea, Geoagiu de Sus, Dealul Geoagiului, Tecsești, dar și pe cele moldovene, exemple alegînd din Muzeul Satului din București, provenite de la Mesteacăn-Neamț, Straja-Suceava, Nereju-Vrancea.

Pentru casă cu tîrnaț parțial, a cărei arie de răspîndire cuprinde regiuni de străvechi tradiție și cultură populară românească⁸², revenim în Munții Apuseni, la Ponorel, Geogel, Lăzești, Pleșcuța, Culdești (ultimele 3 componente ale comunei Vadu Moșilor). De la acest tip de casă a evoluat, în teritoriul supus atenției noastre, locuința cu 3 încăperi, a cărei tindă, centrală, are fațada deschisă, formă tipologică înfilnită și în alte zone ale țării: Argeș (la Dragoslavele); Vrancea (la Vrincioaia)⁸³. Casa, cu tîrnaț parțial, și-a continuat existența și în perimetrul județului Covasna, mărturie fiind exemplarele din satul Filia, com. Brăduț (de la nr. 223 și 227)⁸⁴, dar și casa parohială a bisericii românești din Vilcele⁸⁵. Pentru meșterul-grindă, după Nicolae Densușianu: „grinda principală unde țăranii români scriu de ordinariu anul sau numele celui ce a ridicat casa”⁸⁶, menționăm frumoasele piese, zărăndene, de la o casă de sfîrșit de veac XVII, din Rovina și respectiv de la o alta din Tomești, datată 1700, dar și inegalabilele opere ale genului, de la bătrîne biserici de lemn, poposind, în acest scop, la Gîrboul Dejului, Leurda, Nicula, Calna (jud. Cluj), toate monumente din al XVII-lea veac, dar și în Munții Apuseni la Lăzești, la ctitoria reînnoită în 1736, a moșilor de aici. Referindu-se la monografia întocmită de Orbán Balazs⁸⁷, Ion I. Rusu, constatînd lipsa criteriului etnicității în elaborarea acesteia, apreciază că autorul a văzut totul în Secuime, dar nu pe români⁸⁸, observație îndreptățită numai dacă nu acordăm atenție ilustrației grafice în care imaginea casei sale de lemn, apare frecvent, fie chiar sub apelativ străin, ca și aceea a lăcașului de cult. La Racu, casa Cserei Miháli, cu tîrnaț pe două laturi avînd stilpii ciopliți, este acoperită, în 4 ape, și învelitoare de șindrilă. Dincolo de gardul de

⁸² I. Vlăduțiu, op. cit., p. 161.

⁸³ Florea Bobu Florescu, Marcela Focșa, Observații cu privire la arhitectura și interiorul din comuna Vrincioaia (Văsui)—Vrancea, în Studii și cercetări de etnografie și artă populară, Ed. Științifică, București, 1965, p. 312—313.

⁸⁴ Această variantă tipologică o înfățișează și casa parohială a bisericii românești din Aita Mare (Covasna), cu însemnare în limba maghiară privind construirea, în 1884, de Sibian David și soția Lazăr Nutzi.

⁸⁵ Modificată însă prin lucrările de reparații din 1983.

⁸⁶ N. Densușianu, Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784—1785, București, 1884, p. 139; notă 2, p. 141, nota 2.

⁸⁷ Székelyföld leírása, vol. I—VI, Pest, 1868—1870.

⁸⁸ Lucr. de față, p. 118—119.

lemn, protejat cu șită, ca la gospodăriile cu ocol, se zărește biserica⁸⁹. Despre această casă, din veacul al XVII-lea, B. Nagy Margit spunea: „dacă nu ai ști că este o curie și s-ar părea o casă țărănească. Tîrnațul n-are arcade, iar grinzile de susținere sînt statice”⁹⁰. Era desigur, modelul casei autohtonilor, din care Buccov înregistra doar 14 familii⁹¹. La Odorhei avem imaginea casei de deal cu soclu de piatră, galerie, pe două laturi, cu stîlpi ciopliți și palimar în trafor; din împrejurimile Miercurii Ciuc este înfățișată o locuință, cu soclu în panta terenului, acoperiș, de șindrilă, în 4 ape, stîlpii tîrnațului fiind uniți printr-o rugă⁹². Multimea gospodăriilor cu invelitoare de paie sau șindrilă era sugerată, la Colțești⁹³ și Moldoyești, în ultima așezare ivindu-se și biserica de lemn⁹⁴. La Ernei, lăcașul modest, al românilor, era în preajma celor de alt neam⁹⁵, ca și la Cernatu de Jos⁹⁶, în ambianța caselor cu acoperiș în 4 fete și invelitoare de șindrilă. La întorsura Buzăului, este înfățișată biserica de piatră, de plan treflat⁹⁷, iar la Vilcele ctitoria, din același material⁹⁸, ce o înlocuise, de cîteva decenii, pe cea din lemn, precum și pavilioanele stațiunii⁹⁹, în care se întîlneau frații români de pretutindeni.

O moară, în alcătuirea căreia românul era meșter îcusit, apare la Gheorgheni-Toplița¹⁰⁰, iar la Chichiș, un familiar pod de lemn¹⁰¹.

După această reconstituire iconografică, prezentarea unor exemple de arhitectură populară în lemn, existente, va completa sfera domeniului, susținînd, totodată, considerentele deja amintite. Materialul nu va fi grupat pe tipuri de locuință, ci expus pe așezări, astfel ca varietatea lor, aceeași pe întreg teritoriul românesc, să fie ușor observată, subliniind că nu s-au omis acele așezări ce și-au păstrat etnicitatea, oaze de românism, în pămînt românesc¹⁰².

⁸⁹ Orban Balazs, *op. cit.*, II, p. 70.

⁹⁰ *Reneszánsz és barok Erdélyben*, Ed. Kriterion, București, 1970, p. 45.

⁹¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 681.

⁹² Orban Balazs, *op. cit.*, I, p. 19; II, p. 30.

⁹³ Idem, V, p. 234.

⁹⁴ Idem, V, p. 175.

⁹⁵ Idem, p. 102.

⁹⁶ Idem, III, p. 99.

⁹⁷ Idem, VI, p. 79.

⁹⁸ Idem, III, p. 26.

⁹⁹ Idem, p. 27.

¹⁰⁰ Idem, II, p. 138.

¹⁰¹ Idem, VI, p. 47.

¹⁰² Nici diploma de privilegii, din 1222, acordată secuilor, nu recunoaște nici un drept asupra teritoriului în altă situație, legală, acesta fiind numit expres, al secuilor și al românilor „cum transierint per terram siculorum aut per terram Blaccorum”, cf. N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. îngrijită de Radu Constantinescu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 117 și nota 24.

Dat fiind că partea covîrșitoare a caselor, ce vor fi înșiruite, ar acoperișul tradițional în 4 ape, invelitoare de șită, nu vom revêni asupra acestui element, pentru fiecare caz.

Vom evoca pentru a face punte între dispărut și existent, casa parohială a bisericii românești din Odorheiu Secuiesc¹⁰³, construită în anul 1800¹⁰⁴, în locul celei dinainte, atestată, de conscripția lui Buccov¹⁰⁵. Se afla, în preajma bisericii¹⁰⁶, pe nord-est, înfățișînd, în dimensiuni modeste și pline de armonie, tipul de locuință străveche, cu tîrnaț parțial, pusă sub adăpostul acoperișului, cu 4 pante și invelitoare de șindrilă.

Cele cîteva case tradiționale, păstrate în Satu Mare (comuna Brădești), se constituie în argumente ale originii românești a satului, alăturîndu-se celui oferit de însăși numele său¹⁰⁷.

Casa David Mihai (nr. 140), după dimensiuni, tip de plan, sistemul de îmbinare al birnelor rotunde (încheatori ciobănești), poate aparține sfîrșitului veacului al XVIII-lea. Este formată din tindă și „casă mare”, și așezată pe soclu de piatră, în panta terenului. Grinzile podinei străbat la exterior, susținînd streășina. „Casa mare” are ferestre cu oblon. Intrarea, prin tindă este marcată de un ancadrament cu muchiile țesute și cuie de lemn. Ușa păstrează zăvorul de lemn, analog celor frecvente odinioară la bisericile de lemn.

Casa David Antal (nr. 136) este reprezentativă pentru tipul locuinței de deal, întîlnit în toate regiunile țării. Datează de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui următor. În soclul de piatră, cerut de panta terenului, este amenajată pivnița. Pereții, din birne cioplite, pe 4 fete, delimitează două încăperi de dimensiuni apropiate. Pe fațadă, în dreptul celor două intrări, se află un pridvor, cu stîlpi ciopliți și palimar traforat ce amintește „privariu” casei Cîndea de la Dobra (județul Alba), protejat de o polată tangentă la versantul streășinii. Șindrila, de pe acoperișul în 4 ape, a fost înlocuită cu țigla. Spre adîncimea cîrții, în prelungirea laturii mici se află o ocolniță.

Casa Ilonca Victoria (nr. 214) a fost construită în a doua jumătate a secolului trecut, fiind o mărturie a originii tipului de locuință cu tindă deschisă. Este alcătuită din tindă deschisă, unde se menține vatra; „casă mare” sub care este pivnița și casa mică, avînd pereții

¹⁰³ Imaginea de ansamblu, casă și biserică, transmisă de S. Opreanu, în *Săcuțarea românilor prin religie*, Cluj, 1927, p. 6, fig. 2.

¹⁰⁴ *Șemat.*, Blaj, 1900, p. 461.

¹⁰⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675.

¹⁰⁶ Disparută, după 1932.

¹⁰⁷ În prima mențiune documentară din 1566, apare sub denumirea de Marefalva, (Satul Mare); cf. C. Suciú, *Diționar istoric al localităților din Transilvania*, Ed. Academiei, 1959, II, p. 99, deci apelativul de proveniență, în limba română; S. Opreanu, *Printre românii săcuțazi*, în *Graiul românesc*, I, 1927, p. 9.

din birne rotunde, unele, (recuperate, de la casa anterioară), și cioplite, altele, cu capetele prelungite dincolo de îmbinări, formînd aripi. Pe fațadă, birnele coroanei (cele două de sus), străbat și lungimea tindei deschise, evocînd tipul arhaic al tirnațului de colț. Un mic tirnaț, cu pâlmar și scinduri traforate, precede tinda, continuat de altul, deschis în dreptul „casei mari” dar și pe latura scurtă, deasupra girliciului.

Casa Biro Petre (lingă Poștă), astăzi părăsită, a fost construită, pentru două familii, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea. Ridicată pe soclu de piatră este prevăzută cu tirnaț, pe două laturi, avînd scările de acces, din dreptul intrărilor, perpendiculare pe acesta, și învelite cu polate. Acoperișul de influență săsească este în două ape. Asemănătoare este și casa de la nr. 394, care are însă pe fațada lungă, un cerdac și o scară de acces, fiecare sub adăpostul cîte unei polate. Același model urmează și casa de la nr. 401.

Meșteri vestiți, în prelucrarea lemnului, au fost locuitorii din Căpîlnița și Vlăhița¹⁰⁸; din casele lucrate de aceștia se mai conservă puține exemplare. La începutul secolului al XIX-lea a fost înălțată casa Benedec Gabor, din birne rotunde, alcătuită din tinda deschisă, cu cămară în spate, „casa mare” și odaia de toate zilele. În fața tindei este un cerdac, prelungit cu prispă, ce se desfășoară și pe latura mică, dinspre uliță, ambele unități arhitectonice avînd pâlmar și stilpi sculptați.

Modelul ei a fost urmat, spre mijlocul secolului și la casa Balaz Gabor, ai cărei pereți, din birne rotunde, cu capetele alungite, sînt așezați pe un mic soclu de piatră. Prispă, de pe fațadă, reazemă pe capetele temeliei, iar în dreptul tindei deschise este un cerdac, pe pilaștri de piatră. Podinile casei ca și grinzile, prinse în cuie de lemn, alcătuiesc fundătura streșinii. Casa Boțeanu (nr. 76), din aceeași vreme are, la întîlnirea pereților, adevărate aripi, formate de capetele, prelungite, ale birnelor rotunde. Pe fațadă este un tirnaț și un cerdac, pe care reazimă scara de acces.

În orașul Vlăhița se mai văd cîteva case ridicate după tradiție cu pivniță și soclu de piatră, prispă pe una sau două laturi, cerdac în dreptul intrării, pe aceeași linie fiind și scara de acces.

În satul Porumbenii Mari (comuna Mugeni), cîteva exemplare de case bătrîne pot fi considerate documente etnografice. Una dintre acestea, care a aparținut în trecut familiei Bartoș, dăinuie, la adăpostul unei văi, din 1728, dată înscrisă pe grinda-meșter. Casa are pereții alcătuiți din birne rotunde, capetele coroanei și ale tălpii sînt crestate în unghi drept. Este compusă din tindă și „casa mare”, avînd în prelungire ocolnița, cu pereții din piatră, peste care se întinde aco-

¹⁰⁸ S. Opreanu, *op. cit.*, p. 10.

perișul casei. În soclu de piatră (cu goluri de aerisire), din panta terenului, este amenajată o pivniță, semiîngropată, cu girliciul marcat prin pilaștrii de piatră, acoperit în două pante, asemenea celui de la casa Tomescu din Ampoița (jud. Alba). Din porțița intrării, cu anul 1846, se mai păstrează, din elementele originare, pragul de sus și umerășii, prinși în cuie de lemn și sculptați, cu motivul dintelui de lup.

Casa parohială a bisericii românești de vîrsta celei de mai sus, cuprinde în plan tinda deschisă cu bucatărie, în spate; „casa mare”; casa mică, cu cămară. Pereții, din birne rotunde, sînt așezați pe un soclu de piatră, sub „casa mare” fiind amenajată pivnița, (jumătate săpată în pămînt) cu girliciul aidoma celui descris mai sus. Tavanul încăperilor este din podini, cu grinzișoare profilate, ce reazemă pe birne, cu muchiile teșite. Tirnațul este parțial. Acoperișul, în 4 ape, are învelitoare de țiglă.

Întocmai acestei case ne-a fost descrisă¹⁰⁹ o altă, din satul Peticu¹¹⁰ (comuna Ulieș), demolată în deceniul trecut, a lui Gabor Ianoș¹¹¹. Bucătăria, din spatele tindei, păstra vatra, deasupra ei nefiind podină (după un străbun obicei). Girliciul pivniței, pe latura scurtă, era cuprins între pilaștrii și învelit în două pante. Intrarea era susținută de un buiandrug de stejar, în care era săpat anul 1709. Același model de girlici, cu data construcției consemnată în același loc l-am regăsit, la Geoagiu de Sus (jud. Alba) la casa lui Pop Cornel al lui Dumitru, din 1740.

Din veacul al XVIII-lea se păstrează și casa Felechi Petru¹¹², ea aflîndu-se însă pe alt amplasament. A fost strămutată în două rînduri, după credința populară că prin schimbarea locului alungă necazurile (în cazul dat, nu trăiau copiii). Pe locul actual casa a fost montată spre sfîrșitul secolului trecut. Cu pereții din birne rotunde, cu capetele primazului mult alungite, locuința repetă structura și compartimentarea obiectivului înainte prezentat. Tirnațul reazemă pe pilaștri de piatră, ce încadrează și girliciul. Plastica fațadei este

¹⁰⁹ De către preotul reformat din Porumbenii Mari, Dl. Nagy, strămoșilor căruia îi aparține.

¹¹⁰ Pentru originea etnică a satului, vechiul său nume „Petca” (cf. C. Suci, *op. cit.*, II, p. 37) este edificator. În 1733 erau înscrise aici 16 familii românești, cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 411.

¹¹¹ Menționăm frecvența numelui de Gabor, la români. În conscripția lui Clain apar numeroși preoți cu acest nume din cîmpia Ardealului, părțile Clujului, Sălajului ș.a. A se vedea, A. Bunea, *op. cit.*, p. 308, 316, 327, 329, 331, 336, 337, 342, 348, 352, 358, 388, 405, 407. O *Evanghelie* de București, 1723, este cumpărată în 1749 de protopopul Gabor de la Soarăș. O atestație a poporanilor de la Lunca, din 1774, pentru cerere de preot la biserica lor de la Ghimeș, este semnată, printre alții, de Gabor Ianoș (*Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond Mitrop. Gr.-Cat.*).

¹¹² În anul cercetării, 1983, avea 74 de ani. Strămoșii săi au fost din Feleac, iar mama sa, româncă, s-a născut în această casă, de la dînsa preluînd informațiile relatate nouă.

întregită prin prezența cerdacului și a scării de acces cu balustradă înclinată, aflate sub polată în prelungire. Grinzile stresinii sînt crespate în trepte.

Casa Felechi Andraș¹¹³ se află în vecinătatea celei a lui Bortoș. A fost construită, în secolul trecut, pe două niveluri : parter din piatră ; etaj, din birne rotunde imbinat în cheatori „românești”, cu galerie și cerdac. Casa Felechi Imre a preluat, în 1908, modelul veacului trecut, descris în exemplarul de mai sus. Ferestrele sînt prevăzute cu roșteie, ca acele din Munții Apuseni.

În satul Bisericeani (comuna Lupeni) a fost pusă în valoare, în 1977, prin strămutare și restaurare „casă-muzeu”. Alcătuirea sa constituie rezultatul a două etape de construcție : primei, de la finele secolului al XVIII-lea, îi revine tinda deschisă (forma arhaică a tîrnatului parțial) cu bucătăria din spate și „casa mare” ; celei de-a doua, din jurul anului 1870, îi aparține camera mică, supralărgită pe linia fațadei. Acoperișul tradițional, în 4 ape, a fost modificat, recurgîndu-se la un timpan trapezoidal. Birnele rotunde, ale pereților, ulterior tencuite, se imbină în cheatori „românești” (sau stînești), cu capetele alungite. În fața tindei, se află un tîrnat, cu stîlpi sculptați și pâlmar traforat, la înălțimea soclului de piatră și rezemat pe capetele birnelor de temelie. Scara de acces este protejată printr-o polată susținută de doi stîlpi, analogi celor de la tîrnat.

Din raza aceleiași comune, de la Păltiniș, o altă casă a fost păstrată posterității prin reconstruirea ei în secția etnografică în aer liber a Muzeului din Cristuru Secuiesc. Din birne rotunde, cu capetele mult alungite, înfățișează tipul cu tindă deschisă, avînd, în planul doi, bucătăria cu vatră, „casa mare” și casa mică. Tavanele sînt alcătuite din podini pe grinzi profilate. Grinda-meșter se află numai în „casa mare”, pe ea fiind săpată inscripția, cu anul 1853. Tîrnatul, cu stîlpi sculptați și pâlmar traforat, este înfundat, în dreptul tindei, cu un perete de scînduri traforate, element specific zonei. Acoperișul, cu 4 pante și învelitoare de șită, are pe coamă, un fel de minipavilioane, asemeni celor de la unele biserici de lemn.

În Corund, casele tradiționale, se înscriu în următoarele variante : case fără tîrnat ; fără tindă deschisă ; cu tindă deschisă ; cu prispă și cerdac, avînd balustrada pâlmarului cu arcaturi.

Și aici, un exemplar, pe cale de dispariție a devenit prin strămutare și restaurare „casă-muzeu”. A fost construită, dincolo de mijlocul secolului al XVIII-lea, din birne rotunde, după un tip

¹¹³ Numele Felechi este răspîndit în Porumbeni Mari. Unii cu acest nume au venit din satul Feleac (azi Feleag, com. Vinători), așezare curat românească așa cum o atestă și conscripția lui Clain, cf. A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 326.

arhaic ; tinda, cu intrarea, și „casa mare”. Acoperișul, în 4 ape, cu învelitoare de șindrila, are streășina prelungită peste capetele grinzilor.

Casa Malnaș (de pe strada Baltă), a fost edificată în 1915, după modelul inițial, arsă, cu întreaga uliță, în zilele războiului.

Pereții, din birne cioplite, înfățișează planul cu tindă deschisă și cămară în spate ; „casa mare” ; casa zilnică, în care se află vatra cu băbură. Grinzile tavanului străbat la exterior, fiind cioplite cu crespături, în trepte. Pe fațadă este prispa cu cerdac, și scara de acces. Acoperișul, în 4 ape, cu învelitoare din șindrila, este străpuș de lăcarne și prevăzut cu cruci, pe coamă, o polată de prelungire protejînd unitățile fațadei. Pivnița parțială, în soclu de piatră, este adîncită prin săpare.

Casa Biro Domocoș (nr. 496), din secolul al XIX-lea, atestă modelul urmat de locuința mai sus prezentată, pereții fiind însă din birne rotunde. Tîrnatul înconjură două laturi, avînd stîlpi sculptați, și umerăși traforați (procedeu decorativ întîlnit de o parte și de alta a Carpaților).

Casa Farcaș Andrei (nr. 823), de la mijlocul secolului al XIX-lea, a preluat planul casei cu tindă deschisă și odăi laterale. Pereții, din birne rotunde, sînt așezați pe un soclu mic de piatră. Tîrnatul are stîlpi sculptați. Casa Balaș Martin (nr. 939), din preajma anului 1845, are același plan. Se remarcă, la fațada tindei, cele 3 birne de coroață, intersectate în console cu cele ale primazului. Acoperișul, cu șindrila, se prelungește printr-o polată peste tîrnatul, din fața tindei, cu scîndurile traforate. Giurgiuveaua verticală a ferestrelor, este cioplită pe o succesiune de volume, păstrînd amintirea roșteie. Asemenea acestui exemplar este și casa Joja (nr. 1200), care are tîrnat, pe două laturi.

Casa Simeon Moise, de la mijlocul secolului al XIX-lea, este dispusă pe două niveluri : un demisol, din piatră ; un parter, supraînălțat, din birne rotunde, alcătuit din două camere și împrejmuit, cu prispă, pe două laturi ; pe cerdacul, din dreptul intrărilor, sprijină scara de acces și se prelungește învelitoare de șindrila. Pe două niveluri este și construcția părăsită (de la nr. 71) ; parterul, din piatră, are prispă cu pâlmar, iar etajul, din birne cioplite, este prevăzut cu o galerie pe stîlpi sculptați și un cerdac, pe care reazemă scara de acces, de sub polată.

Secția în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc cuprinde și o casă din Corund, reprezentativă pentru secolul trecut. Ea înfățișează planul cu tindă centrală deschisă pe fațadă, avînd de-a lungul tîrnat, cu pâlmar. Soclu de piatră cuprinde o pivniță.

Arhitectura din Corund este prezentă și în Muzeul Tehnicii Populare din Dumbrava Sibiului printr-o gospodărie de olar, adusă

aici, în 1973, compusă din casă, șură, atelier¹¹⁴. Casa edificată în 1832, din birne rotunde, pe soclu de piatră, cuprinde o tindă centrală, cu fațada deschisă, cu cîte două încăperi de o parte și de alta; tîrnațul este parțial, din scîndură traforată.

Din comuna Săcel¹¹⁵, ce și-a păstrat prin vremi etnicitatea, arhitectura de veche tradiție a dispărut. Mai dăinuie încă, părăsită, o casă (la nr. 26), de la mijlocul secolului trecut, de tipul ades menționat, cu tindă centrală și două încăperi, tîrnaț parțial, în dreptul tindei și a „casei mari”; pe soelu de piatră în panta terenului, în care este amenajată pivnița. Acoperișul, inițial cu 4 pante, a fost modificat la unul dintre capetele scurte.

În zona Giurgeului, pornind de la izvoarele Mureșului, ne oprim întii la Voșlobeni, pentru a semna unele construcții tradiționale. Casa veche a lui Chindea Petru, păstrată probabil din veacul al XVIII-lea, constituie un exemplar remarcabil pentru tipul de locuință cu tîrnaț parțial, prilejuind înțelegerea evoluției către varianta casei cu tindă deschisă. Are pereții din birne rotunde, unele cioplite pe două fețe, îmbinate în cheatori, cu capetele mult prelungite, avînd toate elementele constructive prinse prin cuie de lemn. Este formată dintr-o cămară, în fața tîrnațului, și din „casa mare”. Tîrnațul este delimitat de grinda transversală și de cea longitudinală a casei, punctul de intersecție, sprijinindu-se pe un pilastru sculptat.

Casa Tina Maria Betea (la nr. 106), din secolul al XIX-lea, cu pereții din birne rotunde, cuprinde tinda (cu intrarea) și „casa mare”. Streașina sprijină pe capetele grinzilor, decorate cu profile curbe.

O casă de la Joseni a fost strămutată în Secția în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc. Reprezentativă pentru secolul trecut, ea înfățișează forma evoluată din tipul cu tîrnaț parțial; fiind compusă dintr-o tindă deschisă, cu bucatărie, în spate, și cîte o cameră de o parte și de cealaltă. Birnele pereților sînt rotunde, cu capetele intersecționate sub forma unor aripi; acoperișul cu două pante, după obiceiul sașilor.

În orașul Gheorgheni, Strada Veche, din apropierea Mureșului, degajă un iz patriarhal, prin casele de tip străvechi și cele cîteva anexe gospodărești. Ar fi de un real folos istoric trecerea, în ansamblu, a uliței, în evidența monumentelor și restaurarea componentelor. De la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, sau din pragul celui următor, dăinuie locuința de la nr. 42, din birne rotunde cu tindă deschisă (deri-

¹¹⁴ Ghidul Muzeului Tehnicii Populare din Dumbrava Sibiului, Sibiu, 1974, p. 159–160.

¹¹⁵ În 1733 este menționată ca localitate „valahică” cu biserică și 20 familii (cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 324), în 1750 sînt înregistrate 400 de suflete, cu biserică (cf. Idem, *Statistica românilor*, p. 14). Buccov diminuează numărul populației la numai 26 familii, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 637.

vătă din tîrnațul parțial), cu bucatărie în spate și „casa mare”. Streașina acoperișului, în 4 ape, foarte generoasă, reazemă pe console. În aceeași curte se află o casă cu două încăperi, tinda și „casa mare” pe aceeași linie, precedate de tîrnaț. Casa de la nr. 32 aparține începutului de secol al XIX-lea, la pereții acesteia din birne rotunde observîndu-se cuiele de lemn. Tinda, deschisă, este dispusă central, unită cu încăperile alăturate, prin coroană, și prin intersecția în console a capetelor birnelor, stăruitoare amintire a tîrnațului parțial. În casa zilnică se păstrează vatra (elementele tavanului răzbat în afară constituind streașina pe console decorate cu profile drepte și curbe). Din aceeași perioadă datează și casa de la nr. 43, ai cărei pereți, din birne rotunde intersectate în console delimitează tinda și „casa mare”. Aceleași caracteristici le prezintă și locuința de la nr. 62. A dispărut, la 1905¹¹⁶, casa parohială de lemn a bisericii românești, edificată în 1792, și odată cu ea, prețioase elemente de natură istorică și artistică (avea meșter-grindă cu inscripție).

În comuna Remetea¹¹⁷, fondul constructiv din secolul al XIX-lea și începutul secolului nostru, continuă, cu rare excepții, tradiția tipului de locuință cu tîrnaț parțial, pereții înscriind un plan în formă de L. Unele exemplare au tîrnaț, pe una sau două laturi. De această formă tipologică, locuința de la nr. 2381, databilă în secolul al XIX-lea, are tîrnațul, din fața „casei mari” și de pe latura scurtă, cu stîlpii sculptați, capetele profilate, pălimar din scînduri traforate. Casa părăsită, de lângă rîu (nr. 1789), cu pereții din birne cioplite, înfățișează tipul cu tindă și „casa mare”. Grinzile și podinile, profilate, ale tavanului se prelungesc la exterior și susțin streașina. Tîrnațul, de pe fațadă, are stîlpi ciopliți. Reprezentativă pentru această formă este și casa din satul Ciutac (nr. 1533), cele două încăperi, cu intrare proprie, din afară, fiind precedate de tîrnațul cu stîlpi sculptați. Casa Ivaciun (de la nr. 1230), din jurul anului 1850, cu birnele mixte (rotunde și cioplite), atestă dezvoltarea planului, cu tîrnaț, parțial. Tinda, deschisă, se leagă de „casa mare” și respectiv de cea zilnică, prin aceleași birne de coroană, numai în fața ei fiind un pălimar. Acoperișul, în 4 ape cu învelitoare de șindrîlă, este prevăzut cu lucarne și cruci pe coamă.

¹¹⁶ *Șemat.*, Blaj, 1900, p. 342; *Ibidem*, 1932, p. 104.

¹¹⁷ Pentru originea etnică a așezării, numele sub care apare în prima mențiune documentară, cunoscută, în 1567 (cf. C. Suci, *op. cit.*, II, p. 75), este grăitor amintind prestigiul unei mănăstiri. Procesul deznaționalizării este în toi, în sec. al XVIII-lea. În 1748 sînt înregistrați 61 de români, doi ani mai tîrziu, 62, iar în 1760–1762, un număr de 10 familii, cf. Ion Ranca, Liviu Moldovan, *op. cit.*, p. 338; A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682.

Nu departe, la Subcetate¹¹⁸, așezare ce și-a păstrat specificul etnic se conservă, fără a mai fi locuite, două exemplare de arhitectură populară a căror semnificație istorică se reflectă asupra întregii zone. Prin tradiții, prima casă a lui Cotfas Vasile, a fost ridicată cu mai mult de 4 secole în urmă pe coasta respectivă, după defrișarea pădurii. Pereții din birne rotunde aparente (de 8 m lungime), îmbinate în cheotori „românești”, delimitează o tindă și „casa mare”. Următoarea casă, a familiei, construită tot din birne rotunde a fost înălțată, în 1710, văleat ce a fost descifrat de pe grinda-meșter, dispărută nu de mult. Mai amplă însă (de 13 m lungime), ea a preluat același tip de plan: tindă, cu intrarea și „casa mare”. Tavanele sînt alcătuite din podini, pe grinzi masive, cu muchiile teșite (ce rezemau pe grinda-meșter). Pe fațada intrării și pe una din laturile scurte, se află pomnolul (o birnă pătrată, de 0,70 m lățime, așezată pe un pat de piatră), element de îndelungată tradiție¹¹⁹. Aceeași formă o prezintă și casa lui Pop Elisabeta (nr. 153), ridicată la mijlocul secolului trecut, inițial cu pomnol.

Casa „de deal”, pe soclu de piatră cu tirnaț, pe o latură sau două, dăinuie în peisajul de la Subcetate.

Din Toplița a dispărut, de curînd, de pe dealul Bobricanilor, casa veche a lui Marcu Ana. Data din 1816, an înscris pe grinda-meșter, atestînd tipul arhaic, cu tirnaț parțial, cămară și „casa mare”, realizate din birne rotunde, cu capetele prinse în cheotori „românești”. De la sfîrșitul secolului menționăm casa Fărcaș Eugenia (strada 1 decembrie, nr. 64), pe soclu mic de piatră cu pereții din birne cioplite, pe patru fețe, îmbinate în sistemul denumit „în căței”. Este alcătuită din tindă centrală și două odăi. Prîpa dispusă pe fațadă și pe latura dinspre uliță, are stîlpi sculptați și pîlmar cu motive traforate. Tîmplăria ferestrelor are decor prin crestare. Casa Teslovă Ion, de aceeași vîrstă, îi seamănă, avînd însă umerășii de la fruntariul prispei, din scîndură decorată în trafor.

De la Tulgheș, se cuvine a consemna casa părăsită a lui Toader Hanganu cu o vechime de peste două veacuri. Din birne rotunde, îmbinate în cheotori, aceasta cuprinde o tindă și „casa mare” de dimensiuni apropiate, fiind așezată spre valea Bistricioarei, pe un soclu de piatră, pe care se sprijină și tirnațul, cu stîlpi și pîlmar.

¹¹⁸ Așezarea și-a păstrat orînduiala românească, consemnarea sa documentară fiind prilejuită abia de conscripțiile secolului al XVIII-lea, cf. C. Suci, *op. cit.*, II, p. 149. Apare, cu biserică și în conscripția Scaunului Gheorgheni din 1748, cf. Ion Ranca, Liviu Moldovan, *op. cit.*, p. 338. Semnalăm că în timp ce A. Bunea înregistra 190 suflete (cf. A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12), Buccov în rubrica 17 familii cu trei preoți (cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682), deci aproximativ 88 suflete, vădită diminuare a realității.

¹¹⁹ R. Vuia, *Satul românesc*, în *vol. cit.*, p. 108.

Din secolul trecut amintim casa Zaiț Ilie (nr. 800), caracteristică pentru locuința de deal, cu pivniță parțială, boltită semicilindric, amenajată în soclu de piatră, din panta terenului. Formată din trei încăperi, casa are pe fațadă o podea peste pilaștri de piatră ce amin-tește pomnolul. Elementul se regăsește, în satul Corbul, la casa din veacul trecut, a lui Savul Goia, formată din tindă și „casa mare”. Birnele rotunde sînt îmbinate în cheotori, prelungirea capetelor dîndu-le un aspect plăcut. În coama acoperișului, cu pante largi și învelitoare de șindrilă, se înalță cîte o cruce.

În aflarea casei tradiționale vom zăbovi de acum, pe pitoreștile plaiuri ale Ciucului.

La Frumoasa, casa parohială a bisericii românești a luat locul celei bătrîne, în 1894. Înfățișarea planimetrică, în formă de L, o arată a fi evoluat din tipul arhaic cu tirnaț parțial. Ridicată pe soclu de piatră, în care este amenajată pivnița, construcția este prevăzută, pe două laturi, cu tirnațul ce reazimă pe pilaștrii de piatră. În perimetrul comunei Păuleni — Ciuc au dispărut în ultima vreme, aproape toate casele vechi. Casa de la nr. 55 reprezintă planul dezvoltat, cu tindă deschisă în axul central. Birnele rotunde ale pereților (tencuiți în 1871) au capetele intersectate în console. Acoperișul, cu învelitoare de șindrilă, în 4 ape, își sprijină poala pe grinzile crestate, în trepte.

În satul Delnița, pe valea pîrului, se află în stare de conservare preară o casă de peste două veacuri, lîngă ea fiind aproape gata cea nouă din cărămidă. De dimensiuni modeste (8 m/4 m) cu pereții din birne rotunde, sub un strat subțire de tencuială, ea este compusă din tindă cu intrarea și „casa mare”. Este împrejmuată de tirnaț, pe două laturi, cu stîlpi ciopliți și pîlmar.

Pe ulița fostei biserici românești (la nr. 190), se află casa Bortos, construită în 1871, moment consemnat pe grinda odăii mici. Pereții, din birne rotunde cu capetele coroanei în console, delimitează o tindă (sau odaie de toate zilele), cu nișă pentru vatră și „casa mare” lărgită prin suprimarea peretelui către cămară. Tavanele, din podini, cu marginile profilate, sprijină pe grinzi cu muchii teșite. Învelitoare de șindrilă se întinde peste cele 4 pante ale acoperișului. Același este și modelul casei de pe ulița principală, de la nr. 7. Streașina acoperișului, foarte largă, sprijină pe capetele crestate ale grinzilor. Pe fațadă, se află un pîlmar.

Procesul amintit al dispariției arhitecturii de lemn tradiționale se remarcă pe întreaga vale a Casinului, cu precădere în așezările din josul văii. Din Casinu Nou semnalăm o casă, din pragul secolului al XIX-lea, compusă din tindă, cu nișă pentru vatră și „casă mare” cu cămară în spate. Pereții, din birne rotunde, cu im-

binări în cheatori, au fost tencuiți. Capetele grinzilor, de sub streasă largă, sînt crestate pe diverse profile. În satul Doboii consemnăm casa, părăsită, a lui Curt Ecaterina, avînd aceeași compartimentare vatra dispunînd de loc de dormit. În soclu de piatră este amenajată pivnița, iar pe pilaștri reazemă tîrnațul, cu stîlpi sculptați și palimar traforat. Scara de acces este protejată de o polată, prelungită și învelitoare de șindrila a acoperișului. Stilul casei este reluat, spre sfîrșitul secolului, de casa Vancea. Ferestruica ce străpunge peretele din spatele camării este înfundată printr-un oblon cu goluri circulare amintindu-l pe cel de la biserica de lemn din Acmariu (jud. Alba

Din Plăieșii de Sus sînt îndreptățite a fi semnalate din al XIX-lea veac următoarele obiective: Casa de la nr. 170, din zorii veacului formată din tindă și „casa mare”, pomnol pe fațada intrării (o birnă pe pat de piatră). Streășina acoperișului reazemă pe console cioplite cu profilatură diversă, pe coamă stăruind crucile de lemn. Contemporană, ante 1838, este și casa lui Vasi Dumitru (fostă a lui Todoran Catalina), cu pivniță de piatră, adîncită în sol; tindă, deschisă, cu bucătărie; „casa mare”, cu spațiu delimitat pentru cămară. Elementele tavanului sînt profilate, capetele grinzilor, de sub streășină, fiind crestate în trepte. Peretele traforat, din fața tindei, a fost desființat. Casa Chereștes Eugen are același plan și structură tehnică și menține peretele din fața tindei, așa-zisul tîrnaț, din scînduri traforate și roșteie.

Un exemplu de locuință amplă, din pragul secolului al XIX-lea, îl constituie casa Tamaș Agnes. Sub nivelul solului este o pivniță parțială, din piatră, cu o intrare din exterior și alta, tainică, pentru cazuri de primejdie, aflată la interior. Pereții, din birne rotunde și sparte, îmbinate în console, delimitează: tindă deschisă, cu bucătărie în spate, iar de o parte și de alta, casa mică și „casa mare”, fiecare cu cîte o mică încăpere în planul doi. Tavanele din podini și grinzi profilate, străbat la exterior cu aproximativ un metru și jumătate. Tîrnațul are palimar, un perete de șipei, iar în partea de sus roșteie. Acoperișul, cu învelitoare de șindrila, se impune prin mărimea celor patru pante ce dau întregii construcții o înfățișare armonioasă și plină de iz patriarhal. Casa Andraș Antal (nr. 300) de lângă vadul Casinului este părăsită. Construită la mijlocul secolului al XIX-lea, ea reprezintă tipul locuinței de coastă, pe soclu de piatră, cu pivniță parțială; tîrnațul, dispus pe două laturi, e suspendat pe pilaștri de piatră și are stîlpi sculptați și palimar. Scara de acces este perpendiculară pe tîrnaț și protejată printr-o polată. Pe coama acoperișului, cu patru pante și înveliș de șindrila, se mai află brațele unei cruci.

O gospodărie din satul Imper constituie un remarcabil exponat al Muzeului în aer liber de la Hoia — Cluj, unde a fost strămu-

lută și restaurată în 1956¹²⁰. Casa a fost înălțată în 1674, potrivit inscripției de pe grinda-meșter¹²¹, din birne, și rotunde și sparte, ușzate pe un mic soclu de piatră. Înfațișează tipul casei cu tindă deschisă, dispusă pe colț (inspirată din tîrnațul parțial), cu bucătărie în spate și „casa mare” din care se desparte cămara, numai la nivel superior, prin trei birne. Sînt prețioase, din punct de vedere artistic dar și istoric, grinzile tavanului, din „casa mare” (cele transversale, ca și grinda-meșter, purtătoarea inscripției), în care au fost săpate cu priceperea acumulată prin veacuri, rozete, diferit compuse (petalate, vîrtelnițe), dar și pomul vieții, realizat din cioplitură prin așchiere. Suplinim comentariul privind motivul rozetei izvodit din alveola dacică¹²², grupat ca atare, prin cîteva exemple găsite la bisericile din lemn din Bacea (jud. Hunedoara), Șilea și Cojocani (jud. Alba), Vechea (jud. Cluj), Bicazul Ardelean și Răpaciuni¹²³ (jud. Neamț), Valea Scheiului și Drăgulești (jud. Vâlcea), la casa lui Mogoș de la Ceauru (jud. Gorj)¹²⁴ ș.a. Mai alegem, pentru a lărgi aria de folosire a izvodului alveolar, cadrul de fereastră mai puțin frecvent aflat în patrimoniul Muzeului din Odorheiul Secuiesc, provenind de la o șură din Dirjiu¹²⁵, care a fost recuperat cu siguranță de la vreo casă sau chiar biserică de lemn, dispărute. Trei chenare cu motivul amintit străbat cadrul dreptunghiular, alăturîndu-i-se, pe margine, unul realizat prin alternanța triunghiului cu pătratul. Rama de fereastră s-a păstrat întîmplător ca și aceea descoperită în podul bisericii vrîncene de la Ruginești (secolul al XVII-lea), cu care se aseamănă, faptul sporindu-le semnificația și transformîndu-le în mesaj al atîtor elemente, de același fel, pierdute de-a lungul vremii. Pentru a întregi imaginea ansamblului de la Imper, adăugăm și celelalte unități. Anexa gospodărească, ce unește sub un acoperiș în patru ape, bucătăria de vară, șopru, cotete, acestea din urmă pe două niveluri. Pereții, din birne rotunde se disting prin plastica îmbinărilor. Portițele au articulații de lemn,

¹²⁰ T. Onișor, *Etapale de dezvoltare a colecțiilor Muzeului etnografie al Transilvaniei*, în An. Etn. Cluj, 1958, p. 65; V. Butură, *Muzeul etnografic al Transilvaniei. Secția în aer liber*, Cluj, 1968, p. 41—44.

¹²¹ C.M.T. anno 1674.

¹²² D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, Ed. Academiei R.S. România, București, 1966, p. 52, 54, 125; Sever Dumitrașcu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1978 de la Biharia, în Materiale și cercetări arheologice. A XIII-a Sesiune anuală de rapoarte*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1979, p. 302—303.

¹²³ Strămutată la Muzeul Satului din București.

¹²⁴ Idem.

¹²⁵ Conscripția lui Buccov, înregistra aici 10 familii, în legea ortodoxă și una unită; cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676, dar desigur că populația română supusă secuizării era în realitate mult mai numeroasă.

ca acele din Munții Apuseni. Șura, de proporții monumentale, un balcon în console, deasupra uneia dintre poarte. Poarta, din secolul al XIX-lea, cu două intrări (pentru oameni și care), are porumb pe console. Decorul sculptat este simplu, alcătuit din profiluri. Fațada de la poartă este decorată în trafor. O altă casă din Imper a fost de curind dusă și restaurată la Miercurea Ciuc, în secția în aer liber a Muzeului.

În scopul consemnării unor exemplare de case tradiționale stăruim prin cele ce urmează, în perimetrul comunei Ciucsingeorgiu străveche așezare al cărei nume¹²⁶, același cu hramul bisericii din Mănești, ne poartă gândul la Streisingeorgiu hunedorean¹²⁷, ca și vestigiile istorice pe care săpăturile arheologice le-au evidențiat acolo¹²⁸. Din satul de reședință relevăm importanța casei lui Ioan Vitoș (de la nr. 96), remarcabil monument de arhitectură populară ridicat, după mărturia inscripției, în 1683 și renovat în 1901. Este așezată pe soclu de piatră, parțial mai înalt pentru amenajare pivniței (ce folosea și ca adăpost, fiind prevăzută cu două intrări al cărei girlici, din pilaștri de piatră uniți printr-un acoperiș de șindrilă, amintește modelul întâlnit în Munții Apuseni, sau la casele de deal. Locuința este compartimentată într-o tindă deschisă, cu bucătărie în spate și două camere, fiecare cu câte o mică despărțitură în planul doi, acoperite cu tavane din podini profilate, pe grinzi de muchii teșite. Pereții, din birne rotunde îmbinate în console, au fost ulterior tencuiți. De-a lungul fațadei principale este o prispă cu stâlpi sculptați și pălmar cu balustrade crestate, scara de acces fiind sub adăpostul unei polate tangentă la streășina pitorescului acoperiș, cu pante mari și învelitoare de șindrilă. Cu decenii în urmă, în preajma casei, lângă un fir de apă, se afla o moară și un joagăr. A dispărut și șura, ca și poarta, datată 1858.

Gospodăria Lucaci Ioan (de la nr. 159) este și ea în pragul dispariției. Casa, de la începutul secolului al XIX-lea, are pereți din birne rotunde, îmbinate în cheotori „românești”. Pe fațada lungă ca și pe una din laturile scurte, se desfășoară prisma cu stâlpi cilindriți, al cărei pălmar este suprainălțat prin roșteie cu virfuri trilobate; cerdacul, din dreptul tindei, cu acoperișul în două pante, are elemente constructive analoge celor de la prispă. Merită a fi menționat acoperișul casei ale cărui pante, foarte largi, se întind protector asupra unităților de pe fațadă. Din aceeași vreme și în

¹²⁶ C. Suciu, *op. cit.*, vol. I, p. 152.

¹²⁷ *Idem*, vol. II, p. 146-147.

¹²⁸ Vestigiile unui lăcaș de lemn, sub cel de piatră executat din cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea, cf. Radu Popa, *Streisingeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI-XIV în sudul Transilvaniei*, în *Mon. Ist. și de Artă*, 1, 1978, p. 29-30 și nota 83.

aceeași stare de părăsire este casa (de la nr. 505), din vecinătatea bisericii românești, cu tindă deschisă, bucătărie în spate și „casa mare”. Asemeni acesteia este și casa strămutată și restaurată în secția în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc.

De o valoare arhitecturală deosebită este și casa Fazekăș lla (de la nr. 605), aflată în bună stare de conservare. Pe una din grinziile „casei mari” este săpată inscripția ce consemnează edificarea, în 1822, de către Gall Iosif. Pereții, din birne rotunde îmbinate în tehnica arhaică, delimitează o tindă deschisă pe latura intrării, „casa mare” și o odaie de toate zilele, ambele cu câte o mică anexă în spate. Tirnațul are stâlpii decorați volumetric și pălmar, stâlpii înșirându-se liber și pe laturile scurte. Scara de acces, perpendiculară pe tirnațul principal, are intrarea marcată prin doi stâlpi cu umerăși, sub protecția unei polate tangentă la streășină. Acoperișul în 4 pante și învelitoare de șindrilă sporește pitorescul acestei case lângă care a fost construită alta nouă din cărămidă.

Din satul Potiond apreciem casa locuită de Simon Sandru, ea putând fi datată spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sau la începutul celui următor. Pereții, din birne rotunde, unele, iar altele sparte pe jumătate, cu capetele prelungite dincolo de îmbinare, inscriu: o tindă deschisă, casa de toate zilele, cu nișă pentru vatră în care se găstrea încă băbura, „casa mare” cu cămară în spate. Un perete decorat în trafor așezat pe o talpă, ce se continuă pe întreaga latură, se află pe fațadă. La ușa tirnațului a rămas zăvorul de lemn

Casa lui Erdel Amalia¹²⁹, are consemnat anul ridicării, 1841, și „casa mare”, pe o grindă. Prezintă aceeași compartimentare cu a celeia mai sus-descrișe, cu excepția că odaia zilnică nu are nișă pentru vatră. Tavanele sînt executate din podini profilate peste grinzi cu muchii teșite, ale căror capete, prelungite și tratate în console, susțin streășina. Grinda purtătoare de inscripție este decorată, pe capete, cu câte o floare, o lălea și respectiv o roză cu trei petale. Pe latura deschisă a tindei s-a adăugat un tirnaț, cu stâlpi sculptați uniți prin scinduri traforate. Ușa are în registrul superior un panou în roșale¹³⁰. Tirnațul, adăugat, s-a suprapus peste pomnol. Acoperișul, cu 4 pante și învelitoare de șindrilă se prelungește și peste nișățile fațadei.

La capătul satului, spre munte, se află „casa morii”, construită cu această destinație, conform inscripției, în 1887. Locuința este mai largă decît adăpostul morii, este formată din „casa mare” și

¹²⁹ În sec. al XVIII-lea numele familiei era Ardelean, conform informației primite de la înaintași de moștenitoare în vîrstă de 85 de ani.

¹³⁰ În Munții Apuseni grinzișoarele cioplite de la ferestre se numesc roșteie.

cămară, despărțirea dintre ele fiind marcată numai prin grindă coroanei¹³¹, amintind vechiul procedeu al compartimentării pridoște (stilpi). Grinzile „casei mari”, cu muchiile teșite, au în centrul săpată cîte o rozetă. Pe grinda cu inscripție este adîncit un chenar cu motiv romboidal. Fațada principală a întregii construcții ca latura mică a locuinței sînt împrejmuite cu tirnaț.

La Potiond o miniclopotniță de pe deal dovedește credința populară a prevenirii grindinei prin sunetul clopotului.

Arhitectura de lemn din satul Bancu este reprezentată prin gospodăria strămutată în Muzeul Satului din București¹³². Casa a fost ridicată, în 1862, de Mate Benedec și soția sa Catalina, din birne rotunde și este compusă din tindă deschisă, odaia de toalete și zilele și „casa mare” cu cămară în spate. Grinzile „casei mari” sînt decorate cu profile iar spre capete cu pomul vieții și motivul alveolei. Tirnațul, cu stilpi sculptați și pâlmar este înfundat în dreptul tindei printr-un perete traforat.

Din satul Armășeni prezentăm, mai întîi, exemplarul de arhitectură populară declarat monument istoric, prin HCM nr. 1160/1954, casa Adorjan. A fost înălțată în 1797, după cum reiese din inscripția, în limba latină, săpată pe o grindă. Dintr-o construcție anterioară din veacul al XVII-lea a recuperat pivnița de piatră, cu boltă semicilindrică asemeni celei de la casa Preja adusă în Muzeul etnografic în aer liber de la Hoia-Cluj-Napoca din satul Galda de Sus (jud. Alba). Locuința, din birne rotunde, cu îmbinările ce sugerează aripile, este alcătuită dintr-o tindă deschisă, cu bucătărie în spate, centrată prin cîte o odaie cu anexă. Tavanul uneia dintre ele este din podini peste grinzi cioplite, al celeilalte, renovat în 1821 are peste structura originală o căptușeală de grinzișoare, dispuse în raze ca niște brăduți, ce răzbate la exterior. Fațada casei este precedată de tirnațul cu stilpi sculptați, făcut sau refăcut în 1869 (a săpat în pragul de sus), cuprins sub acoperișul unitar al casei. În aceeași vreme au fost tencuiți și pereții, pe alocuri păstrîndu-panouri de decor în stuc.

Casa veche a lui Iacob Ludovic (de la nr. 352), databilă în secolul al XVIII-lea, oferă imaginea evoluției de la tipul casei cu tirnaț parțial, la acela cu tindă deschisă ades întîlnită în satele harghitan. Pereții, din birne rotunde, cu capetele prelungite dincolo de linia cheotorii, delimitează „casa mare”, cu un iatac în spate și tindă retrasă, în fața căreia se află tirnațul, parțial, cu stilpi și pâlmar. Tavanul „casei mari” este alcătuit din podini cu stinghii profilate și grinzi, motivele săpate pe acestea: rozetă și dinte de lup fiind alese din repertoriul străbun. Peste casa cu proporții modeste

¹³¹ Jumătatea spațiului fiind înfundat printr-un dulap.

¹³² Gh. Focșa, *Muzeul Satului București*, Ed. Meridiane, București, 1972, p. 15.

(cca 10 m/6 m) dar armonioase, coboară un acoperiș în patru ape mari cu învelitoare de șindrilă.

Planul casei mai sus-descrie, ce s-ar cuveni a fi conservată, îl regăsim, dezvoltat, în aceea adusă din Armășeni în secția etnografică a Muzeului din Sfîntu Gheorghe. Inscripția de pe grinda-măster consemnează că a fost înălțată în 1767 de Iacob Mihai. Dintr-o altă inscripție din pragul de sus al intrării în „casa mare” am descifrat numele Maria. Tirnațul, parțial¹³³, are drept fruntariu cununa alungită a „casei mari” (ce are o mică despărțitură în planul doi). Odaia, precedată de tirnaț, are tavanul cu grinzi nedecorate spre deosebire de cele ale „casei mari”, frumos împodobite prin creștere pe motivul rozetei și al ciopliturii strînse în pomul vieții. Meșterul-grindă, arhaic și îndrăgit element de arhitectură populară, este atestat în secția etnografică a Muzeului din Sfîntu Gheorghe nu numai prin cele amintite, ci și prin cele adunate aici, din satele județului Covasna, fie de la Reci (una din 1717, alta din 1734), de la Chilieni¹³⁴ (din 1768), cu același peisaj sculptat, de la Aita Mare¹³⁵ (din 1647, 1790) ș.a. Din rîndul acestora nu o putem omite, însă, pe aceea, mai mult discutată¹³⁶, cu anul nașterii, 1735, în clară slove chirilice, dovadă că a fost făcută de mină de român pentru casă de român, asemeni celei de la Pietroșița¹³⁷ (jud. Dimbovița), de la Frătăuții Vechi (jud. Suceava)¹³⁸, Berbești¹³⁹ (jud. Maramureș). Icusitul meșter al casei de la Armășeni a preferat aceleași străvechi motive ornamentale¹⁴⁰ pentru împodobirea celor 3 cadre ale intrărilor, atît de înrudite cu cele ale bisericilor de lemn sau ale caselor bătrîne.¹⁴¹ Casa din Armășeni, prestigios exponat

¹³³ În fața acesteia de-a lungul întregii fațade a fost adăugată o prispă înfundată în dreptul său, cu scinduri traforate, obicei frecvent în zonă, fruntariul acestei porțiuni, fiind decorat cu denticuri.

¹³⁴ Conseripția lui Buccov înregistra aici 25 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 669. Birna provine de la conacul Vaina (antroponimic românesc).

¹³⁵ Buccov înregistrează 34 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

¹³⁶ Al. Tzigara — Samurcaș, O. Roguski, *Izvoade de creștături ale făranelui român*, București, 1928, p. 7—8; C. Petranu, *Ars Transilvaniae*, Sibiu, 1944, p. 251; Eros Ianos, *A Kovasznai Ravasiratos mester gerendá*, în *Aluta*, 1, Sf. Gheorghe, 1970, p. 413—415. Vezi și V. Drăguț, *O precizare cu privire la o grindă din colecția Muzeului din Sf. Gheorghe*, în *Rev. muzeelor*, 5, VIII, 1971, p. 470—471.

¹³⁷ I. Voinescu, *Monumente de artă fărănească din România*, pl. 45.

¹³⁸ Gh. Bratiloveanu, Mihai Spănu, *Monumente de arhitectură în lemn din finutul Sucevei*, Ed. Meridiane, București, 1985, p. 8, pl. 5.

¹³⁹ Făcută, în 1785, de meșterul Pașco de pe Sălaje. Casa se află acum în Muzeul Satului din București.

¹⁴⁰ Menționăm aici observația ce se poate face și prin exponatele din secția etnografică a Muzeului de la Sfîntu Gheorghe, că pe vechile grinzi — meșter motivele sînt cele străbune, pe cele mai noi primind cele florale.

¹⁴¹ Amintim, de la acestea, pe cel de la Casa popii din Berbești, făcută în 1785 de meșterul Pașco (Muzeul Satului din București) sau pe cel de la casa lui Popan Florea (Muzeul maramureșean din Sighetu Marmăției).

muzeistic, alături de alte așezăminte de cultură, cu același profil din care amintim numai casa maramureșeană sau pe cea gorjană (din Muzeul Satului din București), poartă peste veacuri mărturie dragostei pentru frumos a țaranului din Ciuc, ce atestă epoca înfloritoare și unitară a civilizației lemnului pe meleagurile patriei noastre.

Fără a stărui prea mult, ne vom ocupa în cele ce urmează de o anexă, cu caracter economic specifică gospodăriei țărănești, de șură. În zona supusă atenției am regăsit forme variate și pitorești uneori în cadrul aceleiași așezări (de pe valea Casinului, a Topliței la Subcetate ș.a.) pe care le regăsim și în alte zone ale țării. Subliniem că la șurile vechi sistemul de acoperire este cel tradițional în 4 ape, cu învelitoare de paie¹⁴², cel mai adesea însă de șită, iar aceasta este în două ape (cu șită sau țiglă).

Birnele rotunde, ca și sistemul îmbinării lor, în cheoturi românești (sau ciobănești), și-au menținut întințitatea în alcătuirea peretilor. Au devenit cu totul rare șurile formate dintr-o încăpere și două poiate (la Corund, Ciucșiingeorgiu), sau cu o poiată și o colnă (Toplița). În Muzeul de la Sfântu Gheorghe imaginea acestei forme de șură se regăsește în numeroase fotografii, șarpanta acoperișului (de învelitoare de paie) fiind retrasă în dreptul șurii propriu-zise (exemplarele de demult acest spațiu nu avea ușă sau vranită).

O altă variantă a acestei anexe gospodărești o constituie aceea la care partea de sus, pătulul sau gura de otavă, se află pe console, fie pe întreaga fațadă (Gheorgheni, Voșlobeni, Ditrău, Delnița, Joseni, Sinmartin), fie deasupra uneia¹⁴³ sau a ambelor poiate (Tulgheș, Imper, Valea Topliței, Satu Mare ș.a.). Menționăm că această formă de șură a cunoscut o largă răspândire și la sud de Carpați (cu decenii în urmă, în satele dimbovițene dănuia în număr mare), ca și în Moldova (reprezentată prin gospodăria din Hangu-Neamț, din Muzeul Satului București). La Subcetate, un dintre atrăgătoarele forme de șură pare a fi inspirată din tipul casei cu tîrnat parțial, căci unul dintre compartimente este supraînlărgit, fiind pe aceeași linie cu gura de otavă pe care, o suită de stilpi, asemeni unui portic, o unește cu temelia.

A dispărut șura a cărei ușă era deosebit tratată de meșter prin sculptarea ușiorului (a pilastrului)¹⁴⁴ sau a ușiorilor (în cazul în care aceasta avea două aripi), dar i se păstrează amintirea prin

¹⁴² Cu câțiva ani în urmă, la Siclod (comuna Atid), mai existau trei șuri acoperite cu paie, iar de la Corund, una asemenea, a lui Simeon Moise, fusese de curând demolată.

¹⁴³ Exemplare de acest fel am văzut și în județul Covasna, în satul Filia ș.a.

¹⁴⁴ O astfel de vranită își află analogia într-o anumită formă de poartă mare de pe Valea Fildului, cu montantul sculptat.

prețioasele elemente conservate în secția în aer liber a Muzeului din Cristuru Secuiesc. Provenite din satele Cehețel (comuna Șimonesti), din Firtușu (comuna Lupeni), Crișeni (comuna Atid), Cehești (comuna Avrămești), și chiar de la o șură din Cristuru Secuiesc, respectivele piese muzeistice sînt sculptate pe motive străvechi: dinte de lup, festonul, rozeta, laleaua¹⁴⁵, „coarnele berbecului”. Pentru ultimul motiv ornamental am ales cîteva mărturii concrete de folosire, din alte zone ale țării, și anume: ancadramentul de la Agirbiciu (jud. Cluj); o statuie în piatră de la Benesat (jud. Maramureș); cosorobul pridvorului de la Dobrești-Drăgulești (jud. Vilșeu); o tarniță (șă) din nordul Moldovei.¹⁴⁶ Imaginea de ansamblu a șurii, de la care au rămas mărturie montanții, cît și a celor dispărute fără urmă se poate reconstitui cu ajutorul celei maramureșene din Muzeul Satului din București¹⁴⁷. Pe montantul vranitei de șură sînt delimitate, în grosimea lemnului, spații semicirculare (cu profilul simplu sau decorat), în care este înscris motivul ornamental. O asemenea dispunere decorativă se întîlnește la biserica de lemn din Ghirbon (jud. Alba) — pe ancadramente, grinda tîmplei, realizată, în 1688, de Surcea Dumitru, faptul îndemînindu-ne să afirmăm că iscusitul meșter venise din părțile Covasnei (respectiv din satul Surcea).¹⁴⁸

O construcție ce se impune a fi tratată este poarta, elementul de legătură cu viața satului în toate provinciile românești¹⁴⁹. „Este foarte adesea, de la un capăt la altul al teritoriului românesc — observa Nicolae Iorga — o piesă independentă, de mare importanță”, schițînd și categoriile ei principale, anume, cea formată din două scînduri (stilpi), la care se adaugă poarta propriu-zisă și aceea alcătuită din poarta mare și portiță, reunite deseori printr-un acoperiș „ca un arc de triumf pentru această cavalerie rustică”¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Motivul este redat ca în sculptura în lemn sau piatră, din al XVII-lea veac, în Moldova exemplul fiind ușile împărătești și piatra de mormînt a Bilușcâi, de la Păușești (Iași).

¹⁴⁶ P. Petrescu, *Motive decorative celebre*, Ed. Meridiane, București, 1971, fig. 34.

¹⁴⁷ Gospodăria de la Berbești, din 1775. Menționăm, de aici, și ușa anexei gospodărești de la Moiseni, sculptată în 1863, pe motivul brăduțului și a liniei în zig zag.

¹⁴⁸ Plecat, ca mulți alții, din pricina opresiunilor și a procesului de secuizare. În satul Surcea, Buccov înregistra numai 4 familii românești ortodoxe, iar în satul vecin Brateș, 23 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

¹⁴⁹ Al. Dima, *Aspecte ale artei populare sătești. Împodobirea interioarelor caselor. Opinii despre frumos*, în *Arta populară și relațiile ei*, Ed. Minerva, 1971, p. 163—164.

¹⁵⁰ N. Iorga, *L'art populaire en Roumanie*, Paris, 1923, p. 20.

Cercetători români¹⁵¹ dar și străini (dintre ultimii amintind pe Emm. de Martone¹⁵² și Kurt Hielscher¹⁵³) încântați de frumusețea porților, bogat crestate, au transmis, prin lucrările lor, imaginea unor remarcabile exemplare. În muzee sau secții muzeale în aer liber poarta din toate părțile țării are reprezentanți, iar tradiția ei mai dăinuie încă *in situ*.

Preluarea de către populația conlocuitoare a modelului porții românești a fost deja semnalată. În acest sens, George Oprescu afirma: „De la noi au luat mai târziu secuii și ungurii acest obicei de a clădi în fața curții o poartă care să dea o înfățișare deosebit de impunătoare casei”¹⁵⁴. Dintre „atâtea datine populare care s-au transmis secuilor, veniți numai în veacul al XIII-lea sînt și caracteristicile porți sculptate ale așezărilor noastre muntene”, menționa Nicolae Iorga cu prilejul peregrinării sale de la Reghin către munții Moldovei¹⁵⁵. Sabin Opreanu, relevînd caracterul general al prezenței porții la români, pune în discuție teoria fantezistă a lui Huszka Josef, cit și pe aceea a lui Janko¹⁵⁶, discuția fiind reluată, mai apoi, de Coriolan Petranu¹⁵⁷. A fost sesizată, de asemenea, deosebirea dintre poarta românească și cea secuiască, rezultată din gama ornamentală. „În detaliu — spunea G. Oprescu — poarta secuiască și cea românească se deosebesc. La secui stîlpul ei mari sînt împodobiți cu flori săpate și de multe ori colorate, de un evident caracter oriental”, remarcînd și cotețul de porumbel de sub acoperișul porții celei mari¹⁵⁸, în timp ce la români, crestăturile au caracter geometric, predominînd motivul cercului, dar și cel al șarpelui¹⁵⁹. S. Opreanu, atribuia meșterului secui perfecționarea și varietatea motivelor ornamentale de pe tipul dat al porții¹⁶⁰.

Ceea ce nu s-a subliniat sau exprimat cu claritate, este faptul că nu există o poartă secuiască, ci o variantă dintr-o anume epocă și

dintr-o anume zonă din Secuime, aceea a Odorheiului, ea nefiind decît produsul dorinței inovatoare ce caracterizează spiritul artistic. G. Oprescu remarca personalitatea porții vilcene¹⁶¹, iar Al. Tzigara-Samurcaș, avînd în vedere diferența dintre poarta de la Tălpășești și aceea de la Ceauru (Gorj), conchidea: „căci fiecare sat își are stilul său tradițional, o frumoasă probă a marelui varietăți a aptitudinilor artistice ale țaranului nostru”¹⁶². Argumentînd rolul deținut de factorul individual în tratarea variată, Al. Dima a grupat porțile cercetate în Drăguș-Făgăraș în tipuri cu numeroase variante¹⁶³.

Revenind în perimetrul geografic și istoric avut în vedere de lucrarea de față avansăm, în ceea ce privește poarta, constatările: că ea se regăsește în categoriile arhitecturale de bază; dezvoltă multiple variante; pe exemplarele-i vechi sau tradiționaliste stăruind motivele preferate, din străvechi timpuri, de poporul român, altele fiind realizate după un program decorativ în care se îmbină elementele populare cu cele inspirate din arta cultă.

De la o poartă, din 1662, din secția etnografică a Muzeului din Sfîntu Gheorghe, provine fruntariul (sau pragul de sus), decorat, cu motivul dintelui de lup și al frîngiei, între umerași abia distingîndu-se acvila bicefală, de tradiție bizantină în stilizarea ce ne amintește brîul median al bisericii de lemn din Pădureni (jud. Cluj). În aceeași colecție, un prag de porțiță, datat cu doi ani mai devreme, are toată suprafața sculptată cu motivul crucii, dispuse în diagonală, apreciat a fi unul dintre simbolurile primare ale soarelui, însoțit de cercuri ușor incizate. În secția etnografică a Muzeului din Cristuru Secuiesc se păstrează o poartă de la Gălățeni¹⁶⁴, de pe valea Nirajului, din 1694, cu deschidere largă și acoperiș de șită. Pe fiecare umeraș, ce dau contur semicircular pragului de sus, este sculptat câte un balaur cu solzi, asemănător celor reluați pe poarta cimitirului vechi din Abrud¹⁶⁵. Cu vremea, meșterii dau însuși umerașilor, prin cioplire, imaginea balaurului¹⁶⁶, fapt ce se poate observa în numeroase cazuri. Pe stîlpul porții din Gălățeni apare „pomul vieții”, sub forma cănii

¹⁵¹ I. Voinescu, *op. cit.*, fig. 61—63, 65, 68, 72—75; N. Iorga, *op. cit.*; Tache Papahagi, *Images d'ethno-rahie en Roumanie*, I, București, 1928; Al. Dima, *op. cit.*, p. 163—174; Gr. Ionescu, *Arhitectura populară românească*, Ed. Tehnică, București, 1957, p. 144; P.H. Stahl, *Porțile fărânești la români*, în SCIA, VII, 2, 1960, p. 81—105; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, Ed. Științifică, București, 1973, p. 146—147; Nistor Francisc, *Poarta maramureșeană*, Ed. Sport-Turism, București, 1977 ș.a.

¹⁵² *La Valahie*, Paris, 1902, p. 251.

¹⁵³ *România. Natură. Clădiri. Viața populară*, Leipzig, 1933, p. XV, fig. 186—187, 233—237, 260.

¹⁵⁴ *Artă fărânească la români*, București, 1922, p. 63.

¹⁵⁵ *Neamul românesc în Ardeal și Țara unghurească la 1906*, București, 1930, p. 450.

¹⁵⁶ *Ținutul Săcuilor*, Cluj, 1928, p. 179—180.

¹⁵⁷ *Ars Transilvaniae*, p. 251.

¹⁵⁸ În cele mai multe cazuri acesta este de-a lungul întregii porți, dar poate și lipsi.

¹⁵⁹ *Artă fărânească*, p. 63.

¹⁶⁰ *Ținutul Săcuilor*, p. 180.

¹⁶¹ *Artă fărânească*, p. 6—364.

¹⁶² *Muzeul neamului românesc*, Ed. Minerva, București, 1909, p. 27.

¹⁶³ Al. Dima, *op. cit.*, p. 35, 165—174.

¹⁶⁴ Pentru realitățile istorice ale satului, mai curînd antrenat în procesul secuizării (Buceov înregistra 12 familii unite) cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 684, apelăm la vecinii din Păsăreni și Bolintineni cu biserici și puternici comunități ortodoxe, în aceeași vreme (idem, p. 683—684), care au păstrat tradiția lăcașului și a școlii din lemn, pînă în sec. XX (*Șemat.*, Blaj, 1900, p. 436—437).

¹⁶⁵ Poarta formată din poarta mare și porțiță, datată 1793, se află în Muzeul etnografic în aer liber din Cluj-Napoca.

¹⁶⁶ O poartă, pe ai cărei umerași se imagina câte un balaur, străbătut de un profil în frîngie, provenea de la Lanocrâm (Alba), ea apare în lucrarea lui Henri Focillon, *L'art Roumain*, în *La grande Roumanie*, sept. 1929, dar și în pliantul Muzeului de artă populară din Orăștie.

cu flori, iar marginea, spre intrare, este străbătută de chenare pe motivul izvodului alveolar.

O valoroasă poartă, din aceeași categorie, face parte din patrimoniul etnografic al Muzeului din Odorheiu Secuiesc. Chenarele sînt sculptate cu motivul dintelui de lup cu cerc în unghi¹⁶⁷ și al frînghiei, umerășii de la arcul intrării fiind prinși în cuie de lemn. Piesa a fost lucrată, în 1769, pentru cimitirul românesc din Dobeni (comuna Mugeni) ce păstra legea, obiceiurile și semnele strămoșilor, dar le părăsise graiul. În lemnul ei este săpat, în limba maghiară, postulatul XIV, capitoul VII din *Învățăturile Evanghelistului Matei*, cu următorul conținut: „și strîmtă este poarta și îngustă este calea care duce la viață și puțini sînt care o află”¹⁶⁸. Că poarta provine dintr-o vatră străbună, în care procesul de naționalizare, timpuriu la Dobeni, și-a urmat cursul în așezările vecine, pînă în secolul nostru (Porumbenii Mari și Mici), aducem în memorie numeroasele locuințe din lemn ale populației autohtone ale căror vestigii le-a adus la lumină arheologia la Mugeni¹⁶⁹. O dovadă a puterii de atracție a ornamenticii populației băstinașe o constituie tabernacolul din secolul al XV-lea al bisericii reformată din Porumbenii Mari, în care sînt sculptate rozete și frînghii răsucite¹⁷⁰. Porțița din Dobeni este amintită de inventarul din 1838 al bisericii din Malorești, la punctul: „poarta țintirimului acum renovăluită”, dar și semenele ei de la Zimbor (jud. Sălaj) 1645; Surduc (jud. Cluj) 1755; Băgău (jud. Alba) 1756; Subcetate (jud. Harghita) 1786 ș.a.¹⁷¹ prezintă o reală valoare istorico-artistică.

Tradiția porții cu un singur canat¹⁷² se regăsește și în zona din sud-estul Transilvaniei¹⁷³. În jurul Odorheiului (la Feliceni, Porumbenii Mici), se pot vedea porțițe ale căror stilpi sînt decorați cu rozete la soclu și chenar în dinte de lup pe margine. La Corund, un model de porțiță este cel la care cosorobul ce susține acoperișul de șiță are capetele tratate în consolă, pe una din fețe fiind crestat cite un porumbel, iar umerășii sînt decorați cu motivul cercului concentric¹⁷⁴. În Ciuc, la Sîndomic, porțile cu umerăși ciopliti, au soclul

¹⁶⁷ Decor ce figura pe ancadramentul străvechii biserici de la Oroiu (astăzi dispărută) și care în 1741 a fost preluat, de la lăcașul anterior, pentru intrarea de la Pêtea.

¹⁶⁸ *Biblia*, București, 1968, p. 1104.

¹⁶⁹ D. Protăse, *op. cit.*, p. 119—121.

¹⁷⁰ Se află în lapidariul Muzeului din Sfîntu Gheorghe.

¹⁷¹ Se cuvine a aminti și poarta din 1781 a bisericii reformată de la Mihai Viteazul (jud. Cluj), din fostul scaun secuiesc al Arieșului, vădit influențată de tradiția românească prin structură și decor (frînghie, dublu chenar pe motivul dintelui de lup, alături de un vrej cu frunze și floare de lălea).

¹⁷² În satele harghitane s-a păstrat tradiția că ea semnifică starea de jobag.

¹⁷³ Din restul Transilvaniei, amintim pitoreștile porți de pe Valea Fildului, ca și pe cele din satul Lumitră (jud. Al a).

¹⁷⁴ Exemplu, porțița din 1909 de la casa nr. 823, Farkaș Andrei.

marcat de cite o rozetă, în sus urcînd ornamentul prin așchiere, cu izvod alveolar.

Motivele săpate pe porțițele de pe Valea Casinului¹⁷⁵ sînt: denticulul; lanțul de arcaturi cu frunza trilobată¹⁷⁶, profilul cu capul spiralat¹⁷⁷, reluate și în decorul tipului de poartă cu două canaturi. Motivul vegetal, cu 3 lobi, se regăsește și la unele icoane din Munții Apuseni, ca și în ancadramentele bisericilor de lemn din Zărând, de la Rovina și Hărtăgani.

Pentru sugerarea variantelor, derivate din decor, a tipului de poartă cu două canaturi, exemplificăm una din intrările în incinta Muzeului de la Sfîntu Gheorghe, opera lui Kovats (Covaci); din „ano domini 1733”. Stilpii sînt împodobiți cu chenare cu motivul dintelui de lup și al frînghiei răsucite, ultimul ornament repetîndu-se la umerășii arcadelor, la care se regăsește și ciopliturile în profil curb, atît de obișnuite la console și prispe. Rozeta, cu petale și raze, este așezată între umerășii porții mari și fruntariu¹⁷⁸. În fundătura porțiței se află goluri circulare, cu cioplituri în cruce, mărginite de un tor în frînghie, ca și cel al panoului dreptunghiular în care se află inscripție. În decorul sculptat al unei porți din Muzeul de la Odorheiu Secuiesc golul circular înșerie o cruce¹⁷⁹, motivul înrudind obiectivele¹⁸⁰ și amintind troițe din Munții Apuseni, luminatoare și cruci de morminte maramureșene și din alte zone.

La Muzeul din Sfîntu Gheorghe, casa din Armășeni (comuna Ciucsingeorgiu) are o poartă de acces, cu inscripția din care se mai descifrează numele Lazăr Ana și data, ano domini 1769. Fruntariul (ce susține acoperișul, fără hulubărie) are capetele, cioplite în console, decorate cu rozete, amintind consolele de la Leurda (jud. Cluj), Sînpetru (jud. Sălaj), Oroiu (jud. Mureș), dar și pe cele de la Cozia — Draga, Râpeuni, Fărcașa (jud. Neamț), Broșteni (jud. Suceava). Umerășii porții din Armășeni ce sugerează capul de balaur sînt decorați pe motivul dintelui de lup în chenar, ornament repetat și pe alte

¹⁷⁵ Cîteva modele de porți, de pe Valea Casinului, sînt cuprinse în nota redacțională, după articolul lui Károlyy Kós din *SCIA*, nr. 3—4, 1954, fig. 5—6.

¹⁷⁶ Un exemplu îl constituie porțița din 1895 a casei Andraș Antal, nr. 300, din Plăteșii de Sus. Motivul se regăsește și la porțițele cu două canaturi (fără porumbel) ca aceea din 1887 de la nr. 327.

¹⁷⁷ Poarta de la casa părăsită a lui Curt Ecaterina din Doboi, cu pragul de sus consolă, iar umerășii sînt străbătuți de un profil cu capătul întors în spirală. Decor de profile are și poarta, cu două canaturi, a gospodăriei duse de la Imper în Muzeul etnografic în aer liber de la Hoia — Cluj-Napoca.

¹⁷⁸ Sub acoperișul de șindrilă se află hulubăria, în console, pe două niveluri.

¹⁷⁹ *Transilvania. Banatul. Crișana și Maramureșul, 1918—1928*, București, 1929, fig. 228, pl. XXII.

¹⁸⁰ O poartă asemănătoare, cu patru deschideri mărginite de frînghie, se află la Chiojdul Mic — Buzău, ea reluate, în 1909, modelul celei vechi, al casei din secolul al XVIII-lea.

elemente ale porții. El mărginește și uriașa rozetă, compusă din petale și spițe, din fundătura porțiței. În colțurile acestuia, ca și pe suprafețele triunghiulare ale porții mari, sint incizate motive florale.

În scopul mai sus enunțat, revenim în satul Armășeni. La nr. 380 dăinuie poarta casei Covaci, din 1813, cu două intrări, sub același acoperiș (fără hulubărie). Lianul cu palmete și flori perlate (ca niște ciorchini de struguri) împodobește întreaga suprafață a fațadei. Fundătura porțiței este din scinduri traforate ca la foișoarele clopotnițelor sau la tirnațuri.

Subliniem tendința spre forma găurii de cheie a intrărilor. Mai marcantă această formă o întâlnim în Ciucsingeorgiu, la poarta gospodăriei părăsite a lui Lucaci Ioan, și anume la porțița pe care o considerăm a fi mai veche (din sec. al XVIII-lea) față de restul componentelor. Element arhaic, forma găurii de cheie se păstrează la ancadramentul bisericii din Cuștelnic și la al celei din Lăpușna, dar este semnalat și în Polonia, într-un sat de colonizare românească, la o biserică de lemn din veacul al XVI-lea. Pe pilaștrii porțiței, menționate din Ciucsingeorgiu, spre soclu, este delimitat discul soarelui, mărginit de raze, amintind crucile vechi de la Deag, însoțit de izvodul ciopliturii alveolare prin așchiere. În registrul de deasupra porțiței sint înșirate roșteie, cu unduirea șarpelui. Poarta mare, cu umerăși profilați, ca și hulubăria au fost adăugate la mijlocul veacului trecut. În Armășeni (la nr. 123), stilul porții mari¹⁸¹ are capătul de sus de formă circulară cu margini festonate spre cel de jos fiind sculptați doi pomi ai vieții, încărcăți de cioplitura cu izvod alveolar, motiv antic regăsit, după cum s-a amintit, în toate părțile țării (Munții Apuseni, Gorj, Bihor ș.a.) și frecvent în decorul casei strămutate de aici, din Armășeni, la Muzeul din Sfintu Gheorghe.

La poarta casei Gall din Ciucsingeorgiu făcută în anul 1824, umerășii porțiței sint străbătuți de un chenar cu motivul crucii, dispuse pieziș, pe pilaștrii fiind crestă pomul vieții, sub forma vasului cu flori¹⁸², iar pe cei ai porții mari câte o lălea. Chenarul cu motivul crucii (simbol al soarelui cu 4 raze), ca și cel cu 3 lobi, este reluat în 1828, pe poarta (cu două canaturi și hulubărie) noii case Adorjan din Armășeni. Fundătura porțiței este din roșteie, unele drepte, altele în contur de floare. Mina aceluiași meșter o iden-

¹⁸¹ Sistemul porții mari, susținute de numai un stilp, se regăsește la exemplarele cele mai vechi și la Corund, modelul fiind cunoscut și în alte zone ale țării, amintind, în acest sens, Valea Fildului.

¹⁸² Vasul cu flori, simbol al vieții, intră și în decorul porții din 1873 a gospodăriei aduse de la Bancu (comuna Ciucsingeorgiu), în Muzeul Satului din București, alături de chenarul din linii curbe și cel de arcaturi cu motivul vegetal al trilobului. Ultimul motiv constituie singurul ornament al porții, din 1847, provenit în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc, de la Sînmartin.

tificăm la poarta casei lui Adorjan Petre (de pe ulița principală), făcută pentru Gote Iosif și Ciobotă Ana. De la poarta executată în 1861 pentru Ince Ioachim (supusă unor intervenții ulterioare) menționăm pilastrul cu chenarul cioplit pe motivul soarelui cu 4 raze, ca și faptul că în infundătura porțiței mari sint decupate rozete cu profil în fringhie. Motivul soarelui cu 4 raze (crucea dispusă diagonal) a fost preferat și de meșterul care, în anul 1800 a făcut la Cincani (comuna Sînmartin) poarta azi conservată în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc. Pe pilaștrii porții mari a exemplarului din Covasna, păstrat în Muzeul din Sfintu Gheorghe, chenarul, pe același motiv, este însoțit de lianul cu floare de lălea. La fruntariu se remarcă prezența denticulilor și a mulțimii cuielor de lemn, ca la prispelile de pe Valea Agrișului. Pe fundătura porțiței compoziția cuprinde motive zoomorfe și cercuri cu contururi profilate sau în zimți. Semnalăm de asemenea, din Armășeni, poarta (nr. 383), de la mijlocul secolului al XIX-lea (fără porumbar), al cărei decor, realizat din arcaturi unite prin cercuri, se întâlnește și pe grindameșter a unei case, din preajma anului 1740, de la Geoagiu de Sus.

O variantă de poartă din Ineu (comuna Cîrța), aflată astăzi în Muzeul din Miercurea Ciuc este datată 1813 și se remarcă prin ornamentația sculptată. Pe fruntariu și pilaștri, baghetele, în grosimea lemnului, sint decorate pe motivul brăduțului. Cite un cadran solar, asemănător celor de pe porțile de la Dumitra (jud. Alba), sint săpate în pragul de sus al porțiței, a cărei arcadă este trasată prin chenare pe motivul dintelui de lup, cu unduirea ce sugerează șarpele. Pe ciopliturile cu profil curb sint adăugate rozete, procedeu întâlnit și la poarta din 1769, de la Armășeni. În fundătura porții mari sint imaginete, în trafor, soarele și luna.

Din raza comunei Păuleni-Ciuc semnalăm varianta de poartă (cu porumbar sau fără), a cărei notă comună o constituie motivul liniei văluroase (uneori cu puncte în fiecare meandru), asemenea corpului sinuos al șarpelui¹⁸³.

La Căpilnița, porțile oferă posibilitatea urmăririi pînă tîrziu¹⁸⁴ a celor două tendințe (geometrică și florală) în crestarea lemnului¹⁸⁵.

În 1778, pentru Iosephus Bogdan de Covasna, se execută o poartă, devenită acum exponat al secției etnografice în aer liber din Sfintu Gheorghe¹⁸⁶. Bogate flori au fost săpate pe pilaștrii porții mari, motivele fiind variate pentru cei ai porțiței: o floare a soarelui și respectiv o figură antropomorfă (păzitorul casei), întâlnită și pe piese

¹⁸³ Izvod regăsit și în alte zone ale țării, în Gorj sau Hațeg, pe bite ciobănești, cf. Al. Tzigara-Samurcaș și O. Roguski, *op. cit.*, fig. 106, p. 38, izvodul 195, pl. XIV.

¹⁸⁴ Poarta, de la n. 69, lucrată în 1939, are în decor motivul dintelui de lup și rozeta.

¹⁸⁵ G. Oprescu, *Arta țărănească*, nota 1, p. 62-63.

¹⁸⁶ A fost adusă din satul Mărgineni (comuna Catalina, jud. Covasna).

maramureșene sau din alte zone¹⁸⁷. În 1800, meșterul Iacob Buciungă îl reprezenta pe o porțiță de la Tilișca pe „Ionuț cu barda”¹⁸⁸.

În pragul secolului al XIX-lea se constituie, prin decorație, o variantă de poartă, în cadrul structurii cunoscute cu poartă mare și porțiță; fruntariul în console, adesea cu porumbar; umerăși ce dau formă semicirculară pragurilor de sus. Decorul ce alcătuiește nota comună este predominant floral, urcă în liane ce inscriu, uneori, volute și inimi. Elementele ce beneficiază de atenția meșterului sînt: pilaștri; fruntariu; umerăși; panourile de fundătură. Cele mai numeroase porți de acest gen se află în apropierea Odorheiului, la Satu Mare (comuna Brădești) și la Căpîlnița. Cel mai vechi exemplar, cunoscut nouă, este la Satu Mare (nr. 129), construit în 1803 pentru Mihalic Albert, la care lianele pornesc dintr-o cană stilizată simbolizînd pomul vieții, floarea predominantă fiind rozeta petalată. Fruntariu este împodobit cu păsări pictate. La poarta din 1858 (la nr. 178) în lianul vegetal principalul element este frunza. Pe fundătura porțiței compoziția florală este înscrisă într-un spațiu trasat prin linii curbe, de o parte și de alta fiind reprezentate un ram de salcîm și un porumbel. Cîte o rozetă spiralată este sculptată deasupra porții mari. Cornișa porumbarului este pictată cu flori, porumbel și linii. La cornișa altor porți apare, adesea, în decorul pictat și chenarul din frunze de trifoi. Lianele florale cu frunze spiralate, cupă de rozete petalate și lălea, de pe o poartă din 1879 (la nr. 400), se interferează în volute și linii. Uneori, în decorul porții mari apare rozeta, exemple fiind poarta din 1877 făcută de Honc Daniel și soția sa Iacob Ana; aceea din 1883, a lui Ilonca Ștefan și soția Biro Victoria, ș.a. De la Căpîlnița, poarta cea mai veche care se păstrează în secția etnografică a Muzeului din Cristuru Secuiesc, este din 1822, făcută de David Moise. Repertoriul ornamental este alcătuit din liane florale, ramuri de salcîm, rozete petalate, chenare din linii piezișe de trifoi; aceleași pe care le-a continuat, pe poarta lui Daniel Gabor și soția sa Peter Maria, la 1925, meșterul David Moise (fără îndoială o transmitere a meșteșugului de la o generație la alta). La poarta din 1888, făcută pentru Benedek David și Balint¹⁸⁹ Ianoș, în decorul registrului de sus al porțiței se află și un blazon de familie. În porțile asemănătoare din raza comunei Lupeni (aceea din satul Morăreni, din 1848, dusă la casa-muzeu din Bisericanii, ca și aceea din 1853, din Păltiniș, ce a însoțit casa de aici în Muzeul din Cristuru Secuiesc), se remarcă unduirea lianelor cu frunze răsucite și palmete, ca și pe aceea făcută pentru Mikloș Gergely, în 1875 (acum în Muzeul din

¹⁸⁷ O asemenea poartă, bogat și amuzant decorată, se află la Muzeul Satului din București.

¹⁸⁸ D. Comșa, *Album de creștături în lemn*, Sibiu, 1909, fig. 242.

¹⁸⁹ Un Ignațiu Balint dăruiește, în 1845, bisericii din Ciucsîngeorgiu un clopot.

Sfintu Gheorghe), sau pe cea de la Gheorgheni (str. Republicii 29), lucrată în 1883 pentru Mădăraș Șandor și soția Varvara. Dănuie exemplare de porți din același răstimp, și în aceeași zonă, în al cărui decor sculptat, de natura celui mai sus descris, se află, în plus, pe pilaștri, colonete semiangajate, cu baze și capitele¹⁹⁰. Amintim, în acest sens, poarta din 1814, de la Atia (comuna Corund)¹⁹¹, ce constituie acum accesul în curtea casei-muzeu din Corund, pe aceea, din 1823, de la Merești (în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc), a căror baze sugerează cămile, pe umerășii porții mari realizîndu-se rozete petalate; poarta din 1884 de la Zetea (nr. 204); și, în sfîrșit, două porți din Satu Mare, una din 1896 (nr. 193) și o alta, din aceeași vreme, pe a căror coloane se învîrt vrejurile florale, amintind decorul unor tîmple. Încheiem prezentarea porții din zona Odorheiului cu fireasca întrebare: sînt oare motivele ce o ornamentează aduse de secui odată cu venirea lor¹⁹²? Exemplificînd, printr-o poartă de lingă Odorhei și cu alta din Tilișca, Grigore Ionescu susținea ideea unor sinteze din trăsăturile tradiționale ale artei populare locale cu numeroase elemente de origine cultă proprii barocului¹⁹³. Acesta, la care adăugăm influența tîrzie a motivelor florale renascentiste, considerăm că este răspunsul¹⁹⁴.

Am subliniat că motivele decorative alese, mai întii, pentru împodobirea unor elemente arhitectonice, au fost cele tradiționale, ale poporului român, a căror folosire neîntreruptă se poate urmări din vechime. Observația este valabilă și pentru obiectele de uz casnic, de la piesele de mobilier pînă la cele mai mărunte ustensile. Valoroasele lucrări privind izvoadele de creștături¹⁹⁵ cuprind puține semnalări de obiecte din zona ce ne preocupă. Amintim, dintre cele 6¹⁹⁶, furca de tors de la Sîngeorgiu de Pădure, bogat încrustată, ca un stilp de

¹⁹⁰ Menționăm că de curînd s-a revenit în raza comunei la porțile sculptate, care însă se deosebesc de cele din trecut, fiind foarte încărcate ornamental, pe motive florale și zoomorfe, meșteri sînt la Corund, dar sînt solicitați și cei din Păltiniș.

¹⁹¹ Poarta cu coloane semiangajate este cunoscută și în regiunea Gorgovsk, de pe Volga mijlocie, în trei variante, după motivele sculptate ale capitelor și bazelor (fusul ea și restul pilaștrilor fiind fără de decor), cf. I. V. Makovețki, *Pameatniki Narodnogo Zodcestva srednego Po Volgea*, Moscova, 1954, p. 30-31, fig. 59-60, 67.

¹⁹² S. Oprescu, *Ținutul Secuilor*, p. 178-180; G. Oprescu, *Arta țărănească*, p. 62, n. 1, p. 63 n. 1.

¹⁹³ *Arhitectura populară românească*, Ed. Tehnică, 1957, p. 144, 147.

¹⁹⁴ În aceeași regiune a Rusiei, menționată la nota 191, meșterul rus a creat în sec. al XIX-lea, sub influența sculpturii culte în piatră, un tip de poartă (cu poartă și porțiță) la care numai fruntariul este decorat pe motive florale, zoomorfe și fantastice, cf. I. V. Makovețki, *op. cit.*, p. 32, fig. 69-72.

¹⁹⁵ D. Comșa, *op. cit.*; Al Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*

¹⁹⁶ D. Comșa, *op. cit.*, nr. 22, 28, 58, 157, 186, 237.

prispă, pe motivul rombului, al liniei în zig-zag, a brăduțului, steaua în colțuri; și bița foarte veche de la Sovata, cu linii, puncte în forma triunghiului, unele dispuse în cruce în cadrul dreptunghiului. Acest ultim și semnificativ motiv a fost ales, împreună cu linia în zig-zag și un mic vrej floral, și de meșterul care, în 1908, a confecționat teaca de coasă expusă în casa-muzeu de la Bisericiani. În colecția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc cele mai vechi maiuri de bătut rufele la riu (obicei românește) sunt decorate cu rozete, ca și zăvoarele de lemn din zona Ghimeș-Făget. De la Valea Casinului au fost consemnate astfel de incuieri, cu decor de caneluri și puncte¹⁹⁷ (cioplitura cu izvod alveolar). Lăzile din colecția etnografică a Muzeului din Sfintu Gheorghe sunt parte pictate, parte sculptate, cele din urmă cu motive geometrice, brăduț, grupuri de linii, dinte de lup, pomul vieții, putând fi atribuite secolului al XVIII-lea. O ladă, cu acest decor, a fost amintită de pe Valea Casinului¹⁹⁸. O masă-dulap de la Vlăhița, din secolul al XVIII-lea, sculptată pe motive geometrice, al brăduțului, al pomului vieții (vasul cu flori), se păstrează în secția etnografică a Muzeului din Odorheiul Secuiesc. Pe tirnațul casei aduse de la Armășeni în Muzeul de la Sf. Gheorghe o frumoasă lavită (bancă) întregeste semnificația ansamblului. O mină, plină de har, a cioplit-o în 1743, împodobind-o cu rozete, virtelnițe, pomul vieții, cercuri pline de forme triunghiulare ca și cu motivul crucii înconjurate de raze pe care, la Ciurmăna (jud. Sălaj) l-a săpat, în cadrul ușii de la biserică, popa Gheorghe. Casa de la Bancu-Ciuc, din Muzeul Satului din București, are și ea pe tirnaț o bancă din 1808, sculptată cu rozete și pomul vieții. Toate acestea, ca și cele neafiate încă s-ar cuveni a fi strinse într-un album căci, în cadrul artei noastre, vechi „ca însăși poporul”, ele constituie o categorie importantă de mărturie pentru problemele vitale ale istoriei sale¹⁹⁹.

Tratarea construcției de cult după cea laică se substituie în dovadă a importanței majore pe care o incumbă, ea constituind corolarul vieții materiale și spirituale a comunității ce a înălțat-o după legea sa. Pentru istoria așezărilor, pentru istoria culturii, „pentru demonstrarea evoluției și continuității așezărilor tocmai existența bisericilor aduce argumente materiale cele mai sigure”, definea, atît de convingător, Entz Géza valoarea documentară a lăcașului de cult²⁰⁰. Și aici, în sud-estul Transilvaniei, ca pe întreg pămîntul țării, bisericile românilor au fost cele dintii, sub influența acestora intrînd, la

¹⁹⁷ Elemente de arhitectură și decorație de pe Valea Casinului, notă redacțională în S.C.I.A., nr. 3-4, 1954, fig. 4.

¹⁹⁸ *Ibidem*, fig. 9, pag. 958.

¹⁹⁹ Al. Tzigara-Samurcaș, *Catalogue de la section d'art paysane*, Bucarest, 1937.

²⁰⁰ *Mittellaterliche Rumanische holzkir hem in Siebenburgen*, în *Omagiu lui George Oprescu*, București, Ed. Academiei R. S. România, 1961, p. 171.

venirea lor, înșiși secuii²⁰¹. Împrejurările politice, sociale și economice au schimbat mai apoi cursul istoriei din partea locului, românul împilat pierzîndu-și credința strămoșească. Este de semnalat că procesul a fost mai timpuriu și mai radical în centrul teritoriului locuit de secui, și foarte slab și ineficient spre margini, în vecinătatea zonelor compact românești, ca și în a acelorora din apropierea muntelui. Cum am putea înțelege altfel, spre exemplu, rezistența românilor pe Valea Mureșului de Sus, pe Valea Gurghiului, a Beicii, cu toată vigilența comitetului suprem al secuilor a căror fortăreață se afla deasupra Gurghiului²⁰²?

În așezări, de-a rîndul, au existat odinioară biserici românești și chiar redusul număr de români menționat de conscripția lui Buccov, pentru unele sate, le păstrau memoria. Oare nu ar fi fost pus la îndoială faptul, de nu erau bisericile de aici, că la Iobăgeni (azi Valea), Oaia (Văleni), Sintandrei (Miercurea Nirajului), toți săténii, întreaga obște a fost românească, adevăr scris răsplat de slova pisaniilor. Dar, după cum deja am afirmat spre începutul capitoului, conscripțiile veacului al XVIII-lea erau departe de a oglindi realitatea datorită incapacității de informare și stării de confuzie creată de pierderea graiului străbun, ceea ce explică aprecierile ulterioare, de genul — sat curat ungurese de confesiune românească²⁰³ (!?) Cîteva infirmări a unor date din conscripții, sau semnalarea altora certe, le alăturăm celor menționate. Este omisă înregistrarea prestigiosului lăcaș mănăstiresc de la Toplița²⁰⁴; lipsește biserică de la Iara (comuna Gornești), unde sînt înscrise 30 familii ortodoxe²⁰⁵, proba constituind-o monumentul însuși (astăzi la Mura Mare), ridicat cel mai tirziu în al XVII-lea veac; nu este menționat nici lăcașul și nici așezarea de la Tirimioara, pe care documente din 1420 o numeau Olahteremi²⁰⁶. Biserica de lemn, de aici, ridicată în 1746²⁰⁷, a durat pînă la începutul secolului nostru. Locuitorii români de la Lunca (de Sus și de Jos), țineau de biserică din Ghimeș, pe care o atestă conscripția lui Aron, din 1750, cu 271 suflete²⁰⁸ dar o omite Buccov. Existența ei rezultă și dintr-o serisoare din 15 martie 1774, alcătuită „de noi poporianii de la Lunca, de la sfînta biserică de la Ghimeș despre țara Moldovei”, prin care cer, ca preot, un diacon din Dănești²⁰⁹. Biserica, de lemn, era

²⁰¹ S. Opreanu, *Secuizarea românilor prin religie*, Cluj, 1927, p. 4-8, 15.

²⁰² *Șematism*, 1900, p. 490.

²⁰³ I. I. Rusu, lucrarea de față.

²⁰⁴ Este menționată biserică parohială existentă, conform unui document de arhivă.

²⁰⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 643

²⁰⁶ C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 195.

²⁰⁷ *Șemat.*, Blaj, 1900, p. 438.

²⁰⁸ A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12.

²⁰⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond Mitrop. gr.-cat., pachet V.

„bătrână” atunci căci, după mai puțin de 3 decenii, lasă locul celei din piatră²¹⁰. La Ceauș (comuna Mica), Buceov înregistra numai 11 familii, eu un preot²¹¹, fapt dezmințit printr-un document din 13 februarie 1777, prin care se cerea încă un preot pentru biserică, adăugându-se știrea despre existența a 60 de gazde²¹². La Roteni (comuna Acățari), Buceov nu înregistrează decât 14 familii unite²¹³, dăinuirea atunci a bisericii fiind dovedită nu numai de funcționarea școlii românești²¹⁴ dar și prin icoanele, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, rămase de la ea²¹⁵.

Ridicarea bisericilor românești în locul celor străvechi întâmpina greutăți din partea autorităților politice și a stăpînitorilor de moșii, aspect probat prin situația de la Singeorgiu de Pădure și Cașin. După ce biserica din Tîrgu Mureș a ars, cu toate bunurile sale culturale și artistice, guvernul a tergiversat lucrările celei ce o înlocuia, de la 1793 pînă la 1814.

Existența și activitatea așezămintelor românești erau mereu prejudiciate. Am amintit cazul mănăstirii Hodacului, îl adăugăm pe cel al mănăstirii Ațintșului. În 1772, egumenul ei se plîngea Consistoriului din Blaj că oamenii baronului Gh. Kemeny îi dijmău²¹⁶. Curînd așezămintul se risipește căci, în 29 decembrie 1788 un document amintea despre cărțile sale împărțite la 2 sate vecine²¹⁷. În 1765, baronul Paul Bornemisza a ocupat pămîntul mănăstirii de la Chieru de Sus²¹⁸.

Reprezentanții bisericii românești erau terorizați. Un document dezvăluie activitatea arhidiaconului Nicolae din Morești și transmite ecoul opresiunilor la care a fost supus²¹⁹. În 12 ianuarie, arhidiaconul neunit al districtului Mureș Vașarheli și paroh neunit la Molomfalvensi (Morești), Niculăe, trimite guvernului plîngerea asupra faptului că arhidiaconul unit al aceluiași district i-a impus să-și părăsească biserica. În 22 decembrie 1774, Ioan Popovici, vicar ortodox de la Sibiu, cere directorului fiscal Ioannes Gal să nu se ia măsuri împotriva arhidiaconului Nicolae pînă ce acesta nu va primi răspuns de la guvern. Dar directorul fiscal intenționează numitul arhidiacon un proces, în 1775, sub acuzația de convertire la ortodoxie a unor sate și biserici, de aducerea preoților hirotonisiți din Valahia. În 1778

²¹⁰ *Semat.*, 1900, p. 341.

²¹¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 638.

²¹² Arh. St. Alba Iulia, fond cit., pach. VI.

²¹³ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 684.

²¹⁴ A. Holircă, *op. cit.*, p. 213.

²¹⁵ Aflăte în colecția bunurilor patrimoniale de la catedrala din Tîrgu Mureș.

²¹⁶ Șt. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 6.

²¹⁷ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit.

²¹⁸ Șt. Metes, *op. cit.*, p. 132.

²¹⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit., pachet VII.

arhidiaconul Nicolae era la închisoare, în 1780, de asemenea. În 28 februarie 1780, episcopul Grigore Maior intervine de la Blaj la guvern pentru eliberarea din închisoare a fostului protopop Nicolae Tecea, atunci convertit la religia greco-catolică. Menționăm că lista satelor în care protopopul Nicolae era acuzat de convertire, cuprinde multe sate de pe Valea Nirajului, că parte din bisericile pe care le consideră convertite prin acțiunea sa erau atestate ca ortodoxe de conscripția întocmită cu un deceniu în urmă, iar parte nici nu erau menționate de aceasta, sus-zisul document fiind mărturia existenței lor.

Lăcașul românilor era din lemn, după o anumită tradiție acest gen constructiv fiind socotit un atribut al acestora. Un proces-verbal, din 1732, semnală că ungurii unitarieni din Isla și Vadul (sate de pe Valea Nirajului) au „o biserică construită în scînduri de formă românească”²²⁰. Însemnarea se leagă pe firul vremii de o alta dintr-un act maramureșan, din 1516, privind „capella lignea more walachorum”²²¹.

Din așezările cuprinse în fostele scaune secuiești s-au năruit și au dispărut, în timp, numeroase biserici, unele fără nici o știre, păstrîndu-se însă bunuri culturale, în genere cărți și icoane, ce le evocă ființa²²². Din deceniul trei al secolului nostru ne-a rămas tabloul dezolant al ctitoriilor părăsite de urmașii obștei ctitoricești, al mormanelor de ruină al altora, al amintirii celor dispărute, a mormîntelor strămoșilor din cele mai multe comune²²³. Între cele părăsite se aflau cele două biserici din Bodogaia (din care ulterior a dispărut una, n.a.), biserica din Lăzăreni (Ciuc), cea din Curteni (biserica de lemn Sfinții Arhangheli construită în 1782 și distrusă în 1940, n.a.), din Sărata (Sărățeni, oraș Sovata, n.a.), Budiu (Budiu Mic, comuna Crăciunești, biserica de lemn pe care o mai amintește clopotnița detașată, după un străvechi obicei, n.a.). Între cele ruinate se numărau bisericile din Mărtiniș, Daia, Corund (jud. Harghita), Angheluș, Ghițăfalău, Olteni (jud. Covasna). Erau amintite cimitirile românești din satele ajunse fără locuitori români, de la Jigodin, Șoimeni, Păuleni, Ciceu²²⁴ sau se semnalau ruinele bisericii din Eliseni²²⁵, ridicată în 1887, cu

²²⁰ C. Petranu, *op. cit.*, p. 287.

²²¹ Entz Géza, *op. cit.*, p. 168.

²²² Despre bisericile de lemn dispărute, ca și despre cele existente din cadrul județelor Mureș și Harghita informația este adunată în volumul *Bisericile de lemn din Eparhia de Alba Iulia*, semnat de Ioana Cristache-Panait, 1988.

²²³ S. Opreanu, *Printre românii secuizați*, în *Graiul românesc*, I, 1, 1927, p. 9; idem, *Secuizarea românilor prin religie*, p. 31–33.

²²⁴ Idem, *Ținutul Secuilor*, Cluj, 1928, p. 108.

²²⁵ Idem, *Printre românii secuizați*, p. 9; idem, *Ținutul Secuilor*, p. 54.

hramul Sf. Nicolae ²²⁶, continuatoarea ctitoriei înregistrată de Buccov, ca ortodoxă ²²⁷, ca și de conscripția din 1805 ²²⁸. În acest caz sesizăm diferența dintre numărul familiilor înregistrat de cele două statistici (de 8 și respectiv 38), când știut este că procesul secuizării a fost progresiv.

Vom prezenta, succint în paginile următoare, biserici românești ²²⁹ din zone și așezări supuse deznaționalizării, valoroase dovezi ale originii etnice a locuitorilor. Începem cu cele din fostul județ al Odorheiului ²³⁰, unde procesul sus-numit este evident de timpuriu, desfășurându-se treptat. Matricolele bisericii romano-catolice din Atia (comuna Corund), dovedeau că la 1720 mulți români, ce-și păstrasera numele neaoșe, fuseseră convertiți la această religie, nemaiținind de legea strămoșilor care, în 1860, mai număra 6 suflete ²³¹.

După o statistică din 1891 se constată că 42,46% din bisericile din Odorhei erau din lemn ²³², ori, după cum se recunoaște, acestea aparțineau românilor.

În orașul Odorhei, ctitoria românească și-a urmat firul existenței până la cea de astăzi. Ea a fost prezentă în toate cele 3 construcții ale secolului al XVIII-lea, când era, desigur, din lemn, cea din piatră fiind înălțată în primii ani ai secolului următor.

În satul Bodogaia (comuna Secuieni), din cele două biserici de lemn existente la 1938 (dintre care una fusese adusă, în 1862, din Cristuru Secuiesc), mai dăinuie cea cu hramul Sf. Nicolae. Biserica din Bodogaia a fost atestată de Clain, de Aron (cu 300 de suflete), de Buccov, ca și de conscripția populației ortodoxe din 1805. Înfățișează un plan de veche tradiție în arhitectura de lemn — cel al navei dreptunghiulare —, cu pereții altarului în prelungirea acesteia, de forma poligonului cu trei laturi. În 1940, monumentul a fost devastat de horthyști.

Pe „gruiul Porumbenilor”, la 1927 mai dăinuia biserica de lemn ²³³, foarte veche, pe care statisticile nu o atestau, dispărută ulterior fără să-i fi fost reținute înfățișarea și virtuțile artistice. În Porumbenii Mari originea românească a așezării este menționată în

²²⁶ Șemat., 1900, p. 465.

²²⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676.

²²⁸ *Regulatio Dioecesis Transilvaniicae disunitis anno 1805*, în *Transilvania*, II, 1911, p. 178.

²²⁹ Revenim asupra notei 222 privind preluarea informațiilor referitoare la bisericile de lemn din volumul citat.

²³⁰ Conscripția lui Buccov înregistra în fostul scaun al Odorheiului șase biserici și 854 familii (395 ortodoxe, 459 unite), cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675—678, 699.

²³¹ S. Opreanu, *Secuizarea românilor*, p. 18.

²³² P. Henri Stahl, *Vielles anglises en bois de Roumanie*, în *Revue des études Sud-Est Européennes*, Tom III, 1965, nr. 3—4, p. 6—13.

²³³ S. Opreanu, *Printre românii secuizați*, p. 9.

zidul de piatră a bisericii Sf. Nicolae (patron al bisericii răsăritene, apărător al dreptei credințe, n.a.). A fost construită, în 1787, în locul celei de lemn, cu sprijinul însemnat al negustorilor brașoveni Dima Zamfir și Panaiot Dimitrie ²³⁴ și „cu ajutorul satului”, după cum afirma inscripția, astăzi dispărută, din firida de deasupra intrării. Pomelnicul ctitorilor, inițial în altar, incastrat în 1932, de preotul Iosif Sirbu, într-unul din pilaștrii peretelui despărțitor dintre pronaos și naos, îl amintește printre ctitori pe Ierei Ioan și soția sa Maria. Slujitor la prestolul lăcașului de lemn, preotul Ioan sau Ionaș Pătruț ²³⁵ a fost un înflăcărat apărător al neamului așa cum ni-l atestă nu numai ridicarea bisericii solide de piatră, ci și cărțile în limba română ce au răzbit până la noi, dovadă a mulțimii lor de altădată. În 1805 obștea ortodoxă a bisericii din Porumbenii Mari se cifra la 66 de familii. Pereții bisericii au rămas nepictați, din timpla originară semnându-se, în pronaos, cu cinci decenii în urmă, două icoane împărătești, semnate, în 1790, de Ioan zugravul ²³⁶. Friza apostolilor, ca și registrul împărătesc al timplii actuale, au fost realizate, în 1851, de Ilie popa zugrav. Arhitectura bisericii îmbină elemente de tradiție veche (planul dreptunghiular cu absida decroșată poligonală, cu 5 laturi; pridvorul de pe vest, cu clopotniță deasupra, deschis pe arcade; bolta semicilindrică; fișile curbe ale bolții altarului), cu cele preluate din stilul baroc (penetrațiile boltilor, pilaștri; profilatura fațadei și a turnului ș.a.). În 1870 școala confesională din Porumbenii Mari a fost închisă, limba română fiind opresată, iar cea maghiară favorizată, după cum vădeau inscripția de pe pîrghia clopotelor ca și cele de pe morminte (însuși numele preotului Toma Onea, pe crucea-i de mormînt, din decembrie 1889, devenise Vonya Tamasz). Vechile matricole de botezați și cununați mai păstrau numele de familie specific românești. În 1940 horthyștii au profanat biserica din Porumbenii Mari, cei 283 români fiind trecuți, sub teroare la una din confesiunile populației conlocuitoare ²³⁷. O tăbliță cu indicația „Müemlek Bandekmal”

²³⁴ Monumentul se înscrie printre cele ce susțin rolul negustorului în afirmarea conștiinței naționale și emanciparea socială prin activitatea ctitoricească, din cea de-a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, la sud și nord de Carpați.

²³⁵ În timpul său era preot, la cei uniți, popa Petru Molchi (?), care slujea probabil la biserica de lemn din Porumbenii Mici. El semnează protocoalele de stare civilă de la 1 ianuarie la 30 decembrie 1788 (patru căsătorii, 8 botezuri, 12 decese) și de la 1 ianuarie la 30 decembrie 1789, (una căsătorie, 7 botezuri, 7 decese); cf. doc. de la Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit., pach. XVII.

²³⁶ Poate unul dintre zugravii cu acest nume, din zona Brașovului, sau poate zugravul ce a realizat icoanele și ușile împărătești ale bisericii de lemn din Boiu (acum la Uilac).

²³⁷ Unii dintre foști români s-au îngropat în legea părinților, în preajma bisericii, ex. Roșca Iano, Bek, Poraiva, ș.a.

este animată de zidul bisericii, vitregite de enoriași ²³⁸. La ceremonia de îngropăciune a motului dirz și patriot, preotul Iosif Sirbu, din 24 ianuarie 1976, participarea locuitorilor din Porumbeni și satele vecine s-a transformat într-o vibrantă manifestare de simțire românească ²³⁹.

Tot din zona Odorheiului amintim satele și bisericile neclintite din legea românească, de la Săcel, Vidacut și Uileac, ce constituie oglinda în care se reflectă, peste vremi, originea etnică a tuturor așezărilor.

Coborînd în fostul județ Trei Scaune (actualmente în perimetrul județului Covasna), prefățăm unele situații prezente cu mărturiile istorice despre Brețcu (Augustia romană), ce-l denumesc, în prima atestare cunoscută „villa Volahalis”, menționînd totodată instituția românească a cneșilor ²⁴⁰. Și în această parte a țării, pentru ale cărei începuturi exemplul de mai sus ²⁴¹ a fost ales cu caracter generic, politica de naționalizării băștinașilor a fost virulentă. La Brăduț, Buccov înregistra numai 8 familii ²⁴², dar despre originea etnică a așezării, despre istoria sa, cercetările arheologice de pe dealul Cipa, vor aduce informații edificatoare. Aici, pe deal, deasupra Văii Comloșului, unde tradiția fixează o veche vatră de sat, se află vestigiile unui ansamblu feudal, din piatră cu mortar de var, din care se poate citi zidul de incintă, o poartă de intrare și biserica. Pereții celei din urmă, orientați vest-est, păstrați pe înălțimi și lungimi diferite (pînă la 1,50 m și, respectiv, 6 m), prezintă o navă simplă, cu absida decroșată (forma acesteia neputîndu-se aprecia). Pe vest, în retragere, avea un turn clopotniță, cu planșul din lmn, în peretele de vest ²⁴³ observîndu-se lăcașele grinzilor. Urmele materiale de pe dealul Cipa îți poartă gîndul în țara Hațegului la cetățile cneziale. Ne îngăduim, sub rezerva rezultatelor cercetărilor arheologice, să legăm acest complex de familia Bărbat (de la apelativul românesc bărbat), devenită, ulterior, Borbát, din rîndul căreia, începînd din 1566, sînt atestați nobili și „primipili”. În 1794, Ioan și Mihail Borbat sînt menționați ca judecători la Brăduț. Familia este atestată și în satul vecin,

²³⁸ Datele au fost extrase din articolul N. Sulică, *Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile secuizate*, în *Reînvierea*, II, 1938, p. 23—28 și din cercetarea de teren a autorului acestui capitol.

²³⁹ Ion Axente Creangă, *Preotul Iosif Sirbu din Porumbeni Mari (1894—1976)*, în *Indr. pastoral Alba Iulia*, III, 1979, p. 201—202.

²⁴⁰ C. Suci, *op. cit.*, I, p. 105—106.

²⁴¹ La Brețcu, românii au rămas puternici. În 1787, locuitorii comunei bisericești au construit lăcașul actual din zid în hramul Sf. Nicolae, în pridvorul căruia a fost reprezentată o amplă judecată de apoi. Biserica de piatră este și în satul vecin, la Mărtiniș, din aceeași vreme.

²⁴² V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677

²⁴³ Pe acest perete, la interior, sînt numeroase zgrafite și semnături, începînd din 1822.

la Tălișoara ²⁴⁴, așezare ce apare, din prima mențiune documentară, din 1332, cu atributul românesc ²⁴⁵. Din biserica românilor, de aici, devastată în 1940, au mai rămas cîteva din treptele de acces ²⁴⁶.

La Baraolt, conscripția lui Buccov înregistrează numai 34 familii românești, dar lăcașul de cult exista, căci i se păstrează partea de răsărit, pe ușa de vest, din peretele adăugat, spre a conserva partea rămasă a edificiului; a fost preluată pentru construcție data de 1755, probabil din inscripția ce era pe ancadramentul original. Același conținut îl are însemnarea de pe crucea cu brațe treflate, de deasupra intrării: „epült 1755 Szus Maria”. Biserica, cu ziduri groase de piatră, înfățișează planul arhaic, cu altarul la răsărit, în prelungirea navei, poligonal cu 3 laturi, la interior fiind acoperită cu o boltă semicilindrică. Fereastra, de pe nord, ca o ambrazură, mult evazată spre exterior, pare a-i cobori vechimea, anul 1755 putînd reprezenta numai momentul unei refaceri. Lăcașul a fost folosit, pînă la dezafectare, de românii secuizați și catolicizați. Se află izolată, pe deal, la marginea de nord a așezării, „dincolo de holde” cum spun localnicii (ce mai știu puțin românește), la 300 metri de biserica din 1924.

În satul Căpeni (orașul Baraolt), așezare nesemnaltă de Buccov există biserică din 1712, de plan dreptunghiular cu altarul nedecroșat, poligonal cu 5 laturi ²⁴⁷. Pe vest se află turnul clopotniță, acesta, ca și restul paramentului, prezentînd un decor de factură barocă. În apropierea peretelui de sud, străjuie o troiță de lemn cu brațele cioplite în formă de cruce, pusă sub adăpostul unui acoperiș de șindrilă.

La Micloșoara „idagineș Niculai”, după atestarea documentară din 1211 ²⁴⁸, conscripția din 1760—1762, înregistra numai 12 familii ortodoxe ²⁴⁹. Biserica veche a fost preluată de romano-catolici. Din ea a rămas numai altarul din piatră, semicircular, avînd însă cornișa de formă poligonală. În interior, în grosimea zidului, pe sud și nord, se află nișa proscomidiei și respectiv a diaconionului. Vechiul altar românesc, cu orientarea spre răsărit, a fost transformat, cîndva, în criptă a familiei contelui local. În cimitirul din jur, crucile de lemn cu brațe treflate, unele fără de nume, veghează morminte de români secuizați ca: Ola Micloș (românul Nicolae), Bokor Görgy, Vaida, Drăguș, Pinteș, Vaszi Istvan, Baduy, Ksiki, Macavei Simion, „1909—1956 es neje Macavei Iuliana” ș.a.

²⁴⁴ Datele la I. I. Rusu

²⁴⁵ C. Suci, *op. cit.*, II, p. 181

²⁴⁶ Bisericile de la Doboșeni (comuna Brăduț) și Herculan (comuna Bățani), sînt în ruină.

²⁴⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

²⁴⁸ C. Suci, *op. cit.*, I, p. 396.

²⁴⁹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

La Virghiș, dăinuie din secolul al XVIII-lea biserica de lemn în hramul sfinților arhangheli Mihail și Gavril. Pereții înscriu un plan dreptunghiular, cu altarul, în prelungire, de formă poligonală. Clopotnița, inițial detașată, a fost adăugată pe vest.

Biserica românească de piatră de la Aita, ridicată în 1866, aproape în stare de ruină în 1965, a fost recent restaurată. Este de plan dreptunghiular, cu altarul ușor decroșat, semicircular, avind pe vest un pitoresc pridvor deschis spre arcade.

În 1812 a ars biserica de lemn de la Hăghig, aceea sau alta pe care o consemnaseră conscripțiile lui Aron și a lui Buccov, cu puternică obște²⁵⁰. Pe deal a fost și cimitirul vechi, astăzi aproape inaccesibil de cercetat, căci l-au acoperit arbuștii. Biserica de piatră „Schimbarea la față” a fost ridicată în vale, fiind gata în 1821. De dimensiuni mici și armonioase, lăcașul reprezintă un interesant monument de arhitectură. Planul îi este dreptunghiular, cu altarul semicircular, pridvorul deschis pe vest fiind suprînălțat de clopotniță. Sistemul acoperirii interioare este de influență barocă, bolți a vela, între arce dublouri. Pridvorul este acoperit cu o boltă semicilindrică pe axul lățimii, iar altarul cu o semicupolă plată. Monumentul istoric de la Hăghig se află în prezent într-o stare precară de conservare.

La Chichiș, slujitorii lui Buccov au înregistrat numai 14 familii ortodoxe²⁵¹, dovada ignorării lăcașului de cult, din lemn, aducind-o însuși dănuirea acestuia. O pisanie consemnează anul 1740, dar edificiul, de o structură arhaică, pare a confirma tradiția conform căreia a fost adus, de aproape 3 veacuri, de la Zizin. În 1784 a fost pictat, pictură ce se află sub tencuială, atunci fiind realizate și ușile împărătești cu sfinții de hram Mihail și Gavril.

Lăcașurile de lemn de la Zagon și Păpăuți atestate de conscripția lui Buccov cu 105 și respectiv 33 de familii²⁵² prezintă pe laturile altarului particularitatea, arhaică, a unghiului în ax. Biserica de lemn conține tradiția în preajma Tîrgului Secuiesc prin monumentele de la Zăbala, Ojdula și Poian, cea de la Lemnia a dispărut cu câteva decenii în urmă.

Lăcașul de lemn din Tîrgu Secuiesc, la care în 1733 este menționat popa Ivon²⁵³, a fost înlocuit după două decenii prin cel de piatră în hramul Adormirii Maicii Domnului. În proscomidie se află: „Pomelnicul ctitorilor Petru, Teodora, Anastasia, Maria, Manole, Dimitrie, Sanda, Calina, Hristea, Stanca, Păuna și tot neamul lor”.

²⁵⁰ Clain înscria 50 de familii, iar Buccov 80 de familii ortodoxe, cu biserică și 20 unite, cf. A. Bunea, *Dtră istoria românilor*, p. 380 și, respectiv, V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 688.

²⁵¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

²⁵² *Ibidem*, p. 678.

²⁵³ A. Bunea, *op. cit.*, p. 378.

De plan dreptunghiular, cu altarul nedecroșat, poligonal, monumentul prezintă elemente de decor baroc pe suite de arcade ce desparte pronaosul de naos, ca și pe turnul clopotniță de peste pridvor. Foișorul de lemn al acestuia a fost înzidit în 1793. Fragmentele de pictură veche ca și icoanele împărătești îndeamnă la o cercetare și conservare științifică a întregului ansamblu.

Privind procesul de dispariție a unor lăcașuri de cult românești din așezările fostului scaun al Haromszekului amintim însemnările rămase despre biserica de la Moacșa arătînd dărîmarea acesteia prin 1870, și ocuparea intransilvanului de către comună²⁵⁴.

Deși în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea ctitoriile de zid din Ciuc se înmulțesc, din statistica mai sus amintită, de la sfîrșitul veacului trecut, rezultă, pentru cele de lemn, un procent de 52,17%.²⁵⁵ Referindu-se la cutremurul din 1838, popa Gheorghe din Joseni însemna pe filele unei cărți că acesta făcuse mai ales pagube bisericilor românești.

În 1840, la Ciucsîngeorgiu, biserica de piatră ia locul celei din lemn, de la care moștenește, alături de străbunul hram, ce a dat numele așezării, o serie de bunuri culturale. Menționăm dintre acestea frumoasele icoane împărătești, de factură postbrincovenească, ai cărora platnici, Gheorghe și Ana, sînt consemnați pe tronul Mariei cu Pruncul. Monumentul istoric, de plan dreptunghiular, cu altarul decroșat, semicircular, are partea de vest, ca și tîmpla, de zid, tratate în stil baroc. Remarcăm faptul că lăcașul are, după o veche tradiție, intrare și pe latura de sud. La exterior, pe peretele altarului, se disting două straturi de pictură, cu reprezentarea Sf. Gheorghe, fapt ce naște ipoteza existenței sub vîruială și a altor suprafețe pictate. Pe crucile de morminte datele sînt, în genere, în limba maghiară, chiar ale preotului Sandor Ianoș (Alexandru Ioan), decedat în 1945. Numele Emiliei Dăian, născută Alexandru, 1895—1927, este în limba română, alături aflîndu-se mormintul lui Sandor Cornel.

Mistuirea populației românești din Armășeni în masa secuiască romano-catolică o dovedesc și icoanele evangheliștilor, legendele în limba română, cu caractere chirilice, suprapuse peste amvonul din biserica romano-catolică, precum și aceea a lui I.S.H.S, de tradiție bizantină, în pofida faptului că textul *Cărții învățătoare* este în limba maghiară.

În Lăzărești (comuna Sinmartin), un lăcaș de lemn a ars în secolul trecut, o cruce de piatră consemnînd evenimentul. O movilă îi indică locul, iar toponimicul „Coasta cimitirului” mormintele strămoșilor. Biserica de piatră în hramul Sf. Nicolae a fost ridicată în

²⁵⁴ *Semat.*, 1900, p. 573.

²⁵⁵ P. H. Sthal, *op. cit.*, p. 613.

secolul al XVIII-lea, anul 1819 putând fi data unor refaceri între care se pot socoti și înlocuirea boltii originale prin cea de lemn ca și modificarea părții de vest, cu o minicopotniță din lemn. Peretii lăcașului înscriu un plan dreptunghiular cu absida altarului în prelungirea navei, poligonală cu 3 laturi, model urmat desigur de la cea de lemn. Contra forții, în două trepte, ating profilatura cornișei. Și pe această biserică există tablita cu indicația „Müemlek bandenkmal”, spre deosebire de cea romano-catolică, ridicată mai târziu, în imediata ei apropiere.

Despre capela romano-catolică din Plăieșii de Jos tradiția arată că a fost românească, prezumție pe care elementele constructive o susțin. Ea înfățișează planul bisericii din Lăzărești, cu peretii altarului în continuarea navei. O intrare joasă pe latura de sud a fost urmată de o alta, impunătoare, spre capătul de vest, ceea ce presupune o alungire a acestei părți, turnul, în spirit baroc, puțin și el o adăugire. Asemănări în ceea ce privește conținutul tradiției, cit și forma tipologică se constată și la biserică din cimitir, de la Casinu Nou. Turnul clopotniță, de pe vest, are pe fațadă o arcadă, iar ancadramentul intrării în navă este din lemn cu pragul de sus semicircular prin mijlocirea umerășilor.

La Doboii, pe o coastă ce domină Valea Casinului, se află biserică românească din piatră construită, în stil baroc, în secolul al XIX-lea. Apreciem că este mai veche de anul 1881, când i s-au făcut probabil reparațiile cu modificări (refacerea, din lemn, a boltilor á vela, compartimentate prin arce dublouri ce descărcău pe pilaștri, cu capetele profilate, ce s-au păstrat; maniera neogotică de la acoperișul turnului). Înaintea acestui lăcaș a fost unul din lemn, din al XVII-lea veac, de la care au rămas valoroase mărturii istorice. Despre două remarcabile icoane brîncovenesti: *Deisis* și *Maria cu Pruncul* se spune că au fost aduse la Doboii de la biserică unui sat de lângă Tirgu Secuiesc. Ele atestă relațiile artistice dintre sudul și nordul Carpaților.

La Frumoasa, așezare cu importante rosturi în ierarhia bisericească și viața culturală a românilor din Ciuc, lăcașul de piatră, în hramul Adormirii Maicii Domnului, a fost înălțat în 1879. Înlocuia ctitoria anterioară, din lemn, pe care o înregistrase Aron, dar, inexplicabil, a ignorat-o Buccov.

La Tomești (comuna Cirța), pe un dîmb din afara vetrii satului, se află vestigiile unei biserici de piatră, cu donjon în decroș pe latura de vest, a căror cercetare arheologică ar fi de mare folos²⁵⁶ istoric. Pe crucile cimitirului din preajmă cele mai frecvente nume sînt gentilicele românești Olah și Boer. Subliniem faptul că în secolele XVIII—

²⁵⁶ Urgența începerii acestei acțiuni este impusă de faptul că se continuă scoaterea de pietre.

XIX, numărul preoților cu numele Boer, este impresionant de mare în satele din sud-estul Transilvaniei.

Biserica de lemn Sf. Arhangheli din Sîndomic a preluat din 1787 mesajul înaintașei atestată documentar. Tipologic edificiul înscrie planul dreptunghiular cu capătul de răsărit poligonal cu 3 laturi. Prețios ca document istoric, reprezentativ ca monument de arhitectură populară, lăcașul de la Sîndomic necesită o restaurare competentă.

În Voșlobeni o veche biserică de lemn a cedat locul celei din piatră, în 1864. De plan dreptunghiular, cu turn în decroș pe vest, construcția degajă, mai ales prin boltile á vela și arcele dublouri, influența stilului baroc.

La Joseni, biserică puternicei obști românești a dispărut înainte de mijlocul veacului al XVIII-lea și cu greu au reușit înlocuirea ei²⁵⁷ prin actuala ctitorie de piatră în hramul sfinților Arhangheli. Momentul se situează spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea (și nu la 1850, dată furnizată de șematismele blăjene). În 1796, popa Sandu zugravul din Iernuțeni îi repictează icoane pe sticlă, iar în 1800 i se dăruiește un exemplar din *Evanghelia* blăjană din 1776. Zidurile masive înscriu un plan dreptunghiular, cu absida decroșată poligonală cu 5 laturi. Acoperirea interioară originară a fost modificată din lemn. Se păstrează registrul de naștere al boltilor, cu profile dispuse în trepte, ca și capetele pilaștrilor, pe care descărcău arcele dublouri.

La Ghidut (comuna Lăzarea), populația românească, secuizată și catolicizată în 1940, își folosește propria biserică, înălțată la începutul secolului. Tîmpla, cu *Cina cea de tîrnă* și friza apostolilor, demontată de la locul ei, a fost depozitată în cafas.

Pe Valea Tirnavei Mîci semnalăm alte documente materiale ce tezaurizează memoria obștii românești. La Treisăte (comuna Ghindari), biserică de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului, de tip arhaic, dreptunghiular, cu altarul nedecroșat, poligonal cu 3 laturi, este de asemeni veche. Precizări privind momentul ridicării cit și înfățișarea sa de la început, pot fi aduse numai după înlăturarea modificărilor survenite la reparații.

La Sovata, unde spațiul arheologului a descoperit vasul de lemn cu inscripție slavă, din al XVI-lea veac²⁵⁸, românii au avut biserică din îndepărtate vremi. În 1945 a fost înlocuită aceea cu

²⁵⁷ În decembrie 1770, se cerea redarea satului Joseni la Gheorgheni, sub considerentul că acesta fusese înainte filie la biserică de acolo, cf. Arh. St. Alba Iulia, fond cit., pach. IV (1770—1778). Documentul este prețios și pentru faptul că atestă existența bisericii din Gheorgheni, cu o anumită anterioritate, biserică absentă din conscripția lui Buccov, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682.

²⁵⁸ Szekely Zoltan, *Un vas de lemn din inventarul unui fierar (sec. al XVI-lea)*, în *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, Ed. Științifică, 1965, p. 327 la 328.

hramul Sf. Nicolae, ridicată în 1881, ea la rindu-i stînd pe vechi fundații.

Lăcașul de lemn Sf. Arhangheli din Ilieși (oraș Sovata) constituie rezultatul unei ample lucrări de renovare (1909) al celui vechi. De dimensiuni modeste, pereții înfățișează tipul de plan dreptunghiular, cu absida altarului decroșată, pătrată, formă primară în arhitectura bisericilor de lemn. Succesiunea lăcașului de lemn, de la Sărățeni, poate fi urmărită de la cel cuprins în prima conscripție și pînă la cel actual ridicat în 1935. În 1733, Clain menționa caracterul mixt al așezării, înregistrînd biserica, 25 de familii și casa parohială²⁵⁹. Trei decenii mai tîrziu, în rubrica respectivă a conscripției lui Buccov, biserica nu mai apare²⁶⁰. Cauza nu o putem ști : era omisă sau lăsase locul altei ctitorii?

Pe valea Mureșului de Sus, atingînd și așezări din cimpie, fenomenul deznaționalizării românilor s-a produs, bisericile rămase detinînd o evidentă însemnătate documentară. La Pănet, pe deal, în partea de vest a satului, străjuie biserica de lemn, cu clopotniță separată. A fost ridicată în preajma anului 1740, dată la care neîntrecutul Comaniu zugrav săvîrșise pictura ușilor împărătești, adăugînd, în anii următori, registrele timpului și pictura murală (ce se păstrează fragmentar în altar). Înlocuise vechea ctitorie, menționată în 1733, sub păstoria lui popa Georgie²⁶¹ luînd de la ea, pentru împodobirea intrărilor și răbojul motivelor ornamentale : rozeta, frînghia răsucită, dintele de lup, crucea dispusă pieziș. Este de plan dreptunghiular cu absida altarului în retragere, de formă poligonală cu 5 laturi, perechile de console dîndu-i o plăcută înfățișare. Aceeași meșteri au lucrat desigur și lăcașul vecinilor din Hărțau, care prezenta (înaintea lucrărilor de salvare), analogii de tipologie și elemente constructive cu cea de la Pănet. A fost adusă în secolul al XVIII-lea dintr-o vatră veche unde a rămas o vreme cîmătură pe care, cu timpul, l-a acoperit pădurea. Icoanele împărătești, din 1753, ale lui Toader zugrav, îi evocă pictura murală. În 1982 monumentul a fost renovat.

Din perimetrul comunei Livezeni au dispărut, nu cu mult timp în urmă, 3 lăcașuri de lemn (de la Corunca, Ivănești și Poienița), revenindu-i celui de la Sînișor să ateste tradiția bisericii de lemn și a comunității ctitoricești. Rămas singuratic pe deal, în vechea vatră a satului, el a fost strămutat în vale și restaurat în 1981.

De la Ceaușu de Cîmpie, biserica de lemn a fost demolată în 1937, iar cea de la Herghelia, în 1960, în raza comunei dămăuie însă cele de la Bozed, Culpuiu și Porumbeni, care au beneficiat de lucrări

²⁵⁹ A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 324.

²⁶⁰ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 685

²⁶¹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 352.

de conservare. Lăcașul de la Bozed a fost mărit, spre vest, în 1896, dovadă că numărul sătenilor era mare. Cu acel prilej s-a renunțat la ancadramentele originale, dar decorul lor este amintit de cel al sfeșnicelor, datate în al XVIII-lea veac, sculptate cu brăduți, frînghie răsucită și frunze. În preajma pereților supraviețuiesc cîteva din crucile cu discul soarelui, ca acele de la Deag.

Biserica de la Culpuiu înfățișează, ca și cea de la Bozed, planul dreptunghiular cu absida decroșată, poligonală cu cinci laturi. În 1976 a fost coborîtă de pe deal și restaurată în curtea casei parohiale. Pentru decorul sculptat al elementelor dispărute, este chezaș, aici, prestolul în care au fost crestate, cu pricepere, frînghia răsucită și dintele de lup. Pictura, din 1821 și 1865, în colorit viu, se remarcă prin bogăția programului iconografic.

Prin semnificația istorică și valențele artistice, biserica din Porumbeni, în hramul Sf. Ioan Botezătorul, constituie un valoros document. Datează din secolul al XVI-lea, inscripția doveditoare cu numele săvîrșitorului popa Arion, Ion și Aron, păstrîndu-se parțial, în perețele de sud. Înfațișează planul cu pronaos poligonal și altar, decroșat, de aceeași formă, cu 5 laturi, de veche tradiție, frecvent în Moldova și Transilvania, îndeosebi în județul Hunedoara. Elemente ce-i susțin datarea sînt și structura boltii, comună pentru întreg spațiul, ca și practicarea a numai două uși în perețele spre altar. În deceniul cinci al secolului al XVIII-lea lăcașul a fost renovat, din podobaile primite atunci făcînd parte și prețioasele piese pictate, în 1744—1749, de harnicul și talentatul Toader, ampla pictură murală fiind realizată în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La Porumbeni, Bozed și Culpuiu, ca și la alte numeroase biserici de lemn mureșene, adăpostul clopotelor este separat, după obicei străvechi.

Pentru procesul deznaționalizării populației românești, situația constatată în raza comunei Glodeni, prezintă interes și cere un răspuns. De ce așezările Merișor, dar mai ales Moișa și-au menținut originea etnică, iar la Glodeni și Păcureni mai sînt abia cîteva suflete de români? Bisericilor de lemn din ultimele sate menționate, martori de credință ai altor vremi, li se cuvin deosebita noastră grijă.

În secolul al XIX-lea biserica Buna Vestire din Glodeni a fost amplificată cu o travee, căci devenise neîncăpătoare pentru obște. Despre lăcașul din Păcureni spune tradiția, că a fost mutat, cu două secole în urmă, dintr-o altă vatră a satului; acum este singuratic, în afara perimetrului construit al așezării. De pe montanții intrării, dinspre sud, aflăm că meșteri i-au fost Oprea popa și Toaderu, și tot de pe aceștia ca și de pe cei ai cadrului dintre pronaos și naos admirăm răbojul de semne, cu simbolurile tînuite ale strămoșilor : frînghia, dintele de lup, triunghiul cu cruce, pîmîntul vieții din crestătura cu iz-

vod alveolar, ultimul motiv dominând și decorul prestoiului. După decor, grafia inscripției, dimensiuni și tip de plan (dreptunghiular, cu altarul decroșat de formă pătrată) — plan cu adinți rădăcini în arhitectura bisericilor de lemn —, apreciem că biserica nu este mai târzie de veacul al XVII-lea.

Din zonele mureșene, Valea Nirajului a fost cea mai afectată de procesul deznaționalizării, dar și aici bisericile de lemn, ce au ajuns pînă la noi, constituie dovezile de netăgăduit ale comunităților românești.

La Crăciunești, biserica Sf. Arhangheli înscrisă, prin traseul pereților, planul străvechi dreptunghiular, cu absida nedecroșată, poligonală cu 3 laturi, la interior avînd o boltă comună pentru întreg spațiul, clopotnița aflîndu-se la o parte. Datează din al XVII-lea veac, la mijlocul celui următor fiind renovată și împodobită, la pictarea timpiei însemnările consemnînd prezența lui Toader zugrav, din 1749 și 1757. Restaurarea lăcașului și în primul rînd îndepărtarea stratului de tencuială, de la interior și exterior, vor aduce date noi pentru istoria și arta monumentului.

Biserica din Nicolești, refăcută în 1846, este legată după cum spune tradiția, de schitul din al XIV-lea veac al călugărului Nicolae. Partea rămasă, după acțiunea de devastare din 1943—1944, naosul și altarul (semicircular, în prelungirea navei, cu sistemul de imbinare al birnelor „la jumătate de lemn”), a fost conservată în 1960.

La Văleni (fost Oaia), biserica de lemn Sf. Nicolae a înlocuit-o pe cea dinainte, în vîleatul 7203 (1695), luna mai, lucrările luînd sfîrșit în anul următor. Pe grînda sculptată a timpiei este săpată inscripția cu următorul conținut: „cu voia tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sf. Duh s-au început cu îndemnarea și toată cheltuiala satului, meseța mai 26 și meșteri la tot lucru acestei sfîntei biserici au fost popa Pătru Todoran și Luca Grigorie din Urisi, Polat țăravul în zilele guvernatorului Bamfi Gheorghie iar mitropolit țării vlădica Teofil iar protopop Toader. Și s-au ridicat întru lauda lui Dumnezeu și în cinstea Sf. Nicolae”. Ancadramentele intrărilor, purtătoarele vîleatului, sînt decorate pe motive străvechi: rozeta, cioplitura cu izvod alveolar, triunghiul cu cruce (întîlnit și la Păcureni). Pereții modești înscrisu planul dreptunghiular cu absida altarului în decroș, poligonală cu 4 laturi, unghi în ax, particularitate tipologică arhaică. În 1981—1982 prețiosul monument de pe „Dealul românilor” a fost restaurat. O acțiune asemănătoare a pus în valoare și biserica Sf. Arhangheli din Troița (comuna Gălești). De plan dreptunghiular, cu altarul în prelungire, poligonal cu 3 laturi, monumentul prezintă în elevația interiorului o boltă unică, semicilindrică, pentru întreg spațiul. Aceste elemente constructive, în dimensiuni modeste, o datează cel mai tîrziu la începutul secolului al XVIII-lea, în pofida absenței din

conscriptia lui Buccov. Acestora se adaugă două icoane împărătești de la finele secolului al XVII-lea care, pe cealaltă față, au fost pictate în veacul următor.

Biserica Sf. Arhangheli din Sîntandrei (Miercurea Nirajului), de același tip de plan cu Troița, a suferit, la anul 1843 și după aceea, însemnate reparații, ce-i ascund elementele necesare constatării momentului ridicării și desigur pictura murală. Icoanele împărătești, din 1751—1752, realizate de popa Marcu zugravul, o datează anterioare. Restaurarea va aduce la lumină înfățișarea originară a acestui valoros monument istoric.

O fericită descoperire o constituie aflarea, la Valea (fost Iobăgeni), pe spatele crucii Răstignirii, a pisaniei bisericii de aici, în hrămul Sf. Nicolae. Textul ei, în graiul străbun este acesta: „Anul Domnului 1754 s-au fost risipit sfînta biserică de la Iobăgalău și s-au îndemnat cinstiții săteni și o au ridicat pe temelie și ce au fost lipsă s-au isprăvit și cei mai desăvîrșit au fost dumnealui One morariu și, (un cuvînt șters) iară dumnealui One morariu fiindcă au așezat dumnealui catapeteasma bisericii, n-au cruțat puțină cheltuială și au făcut și această Raspetie să-i fie pomenire a tot neamul dumnealui, octombrie 29 de zile”. Pictura timpiei lui One morariu, din care s-au mai păstrat cîteva elemente, o atribuim lui popa Marcu zugravul. Lăcașul, de plan drept unghiular, cu absida decroșată poligonală cu 5 laturi, a fost reparat spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, recușindu-se, în acest scop, material de la un altul din Hodoșa. Pentru „cinstiții săteni” ce au ctitorit-o, biserica de la Valea se cuvine a fi restaurată.

În ținutul cuprins și la 1733, în scaunul secuiesc al Arieșului, deznaționalizarea românilor nu a cunoscut amploarea unui proces. Cauzele le putem stabili a fi nu numai puternicele tradiții istorice, susținute pentru secolele IX—X de descoperirile din centrul voievodal de la Moldovenesti²⁶², iar pentru instituția cnezială de ctitoria de piatră de la Cicău ș.a., ci și în bastionara vecinătate a moșilor. Totuși fenomenul s-a resimțit. Am amintit la început, vorbind despre carențele conscripțiilor, cazul de la Rimetea (fost Trascău). Menționăm acum satul Bădeni, unde graiul străbunilor a fost uitat. Originea românească a așezării este atestată de biserica de lemn, rămasă izolată pe un deal din nordul satului. A luat locul celei înregistrate de Clain, cu 40 familii²⁶³, în anul 1753, dată înscrisă pe cadrul intrării sculptat cu motive geometrice, frînghie răsucită, dar și cu vrejuri

²⁶² St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 37—38, 46—80, 272, 273; II, p. 217, 227, 238.

²⁶³ Așezarea este socotită mixtă din punct de vedere etnic. Preot era popa Nicolae, cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 402.

de iederă prezent la ctitoriile moților. Biserica are planul lăcașului mănăstirii de la Lupșa, dreptunghiular cu absida altarului decroșată, poligonală cu cinci laturi. Fragmentele de pictură, din 1765, dezvăluie penelul unui iscusit zugrav format în spiritul artei post brincovenesti.

În zonele ce au stat în atenția lucrării de față a pulsat îndelungă vreme viața românească, strădaniile păstrării ființei de neam, simțăminte de care s-au impregnat cărțile tipărite și manuscrise din care o mică parte au ajuns pînă astăzi.

Operei preconizate de Nicolae Iorga privind cărțile din Ardeal și însemnările de pe ele „mai ales din asemenea părți”²⁶⁴, i se poate aprecia dimensiunea valorii din prea puținul păstrat²⁶⁵.

De la un minuiitor al condeiului ce copia cărți la începutul secolului al XVIII-lea, cunoaștem două manuscrise: unul provine de la Ciucsingeorgiu și făcea parte din moștenirea pe care în 1778 popa Bucur de aici o lăsa fiilor săi. Conține predici la duminici și zile de sărbătoare, frumos scrise, paginile fiind împodobite cu frontispicii și litere ornate. Dintre însemnări cea mai veche îl amintește „pe domnul Racoti la Văleat 7215 (1707) februarie 5”. Autograful realizatorului se află pe f. 11, într-o notă parțial păstrată: „... pis popa Mih/ail”. Cel de-al doilea s-a păstrat la Doboi. La f. 305 se vestește „sfârșitul scrisului sfintei *Evangeliei*, sept. 2, pis azi erei Mihail”. Altă însemnare consemnează că *Evangelia* a fost a popei Gheorghe ot Ghelința²⁶⁶ și a dat-o popii Avram Corbanul „să se hrănească cu dinsa pînă la o vreme și ne-au lăsat o *Psaltire* ... ca zălog pentru dinsa”. Cartea ajunge pe Valea Casinului după cum spune însemnarea: „această sfintă carte este a sfintei biserici ot Cason, eu preot iscălindu-mă Oancea ot Păl(?) leat 1761 meseța dechemvrie 14 zile”. Buccov nu înseria la Cason, nici biserică, nici preot. Nota certifică existența unei biserici, probabil a celei de lemn, din Doboi, în hotarul satului Imper.

La Sindomic, de la ctitoria anterioară celei din 1787, a rămas și un manuscris slav cu 9 file în limba română, conținând un *Octoih* pe care, în văleatul 7200 (1692) l-a făcut danie „jupinul Solomon Pop...”²⁶⁷. De la sfârșitul aceluiași veac datează manuscrisul după *Cazania lui Varlaam* aflat la Doboi.

La începutul secolului al XVIII-lea copia cărți Jicmond Gheorghe usar la Chichiș. *Miscelaneul*²⁶⁸ din 1717 cuprinde numeroase pilde

²⁶⁴ I. I. Rusu, cap. IV, nota 92.

²⁶⁵ Majoritatea informațiilor cuprinse în acest subpunct sînt selectate din lucrarea *Bisericile de lemn din Eparhia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1988.

²⁶⁶ Preot menționat în descripția din 1733, cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 380.

²⁶⁷ Corneliu Cîmpeanu, *Urme culturale din trecut*, în *An. Inst.*, IV, 1961, p. 273-274.

²⁶⁸ Biblioteca Mitropoliei Sibiu, mss. 31.

din romanul *Varlaam și Ioasaf*, carte de apologie a creștinismului bogată în elemente laice, precum și „începutul cu Dumnezeu povestea lui Arghirie” (*Arghirie și Anadan*).

La Șardu Nirajului era dascăl, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Toader Popovici, pe care îl identificăm cu copistul de la care ne-au rămas cărți de literatură moralistică, filosofică și istorică. Pe manuscrisul cărții *Pilde filozofesti* semna „Teodor Popovici dascală pisata”. Nu este exclus, de asemenea, ca dascălul și copistul Toader Popovici să fie aceeași persoană și cu zugravul omonim, întîlnit, prin rezultatele inciziei sale, pe Valea Beicii și a Gurghiului, la Sinișor, la Glodeni, la Șardu Nirajului și prin alte sate. În aceeași vreme se îndelungă cu alcătuirea cărților Dimitrie Popovici Boer din Chepet, unele dintre ele aflîndu-se la Frumoasa²⁶⁹. Nicolae Olah de la Cerghid a copiat, în 1795, *Divanul lui Dimitrie Cantemir*, iar, în 1797, *Suplimentul*. În același an a scris și pe cărțile bisericii (*Triod*, București, 1726; *Evangelie*, București, 1750) zapisele de proprietate, semnînd „... Nicolae Olah dascăl din Cerghidul Mare...”.

Menționarea unor cărți vechi în inventarul unor biserici de la finele secolului trecut, precum exemplarul din *Evangelia* lui Șerban Cantacuzino, ce a aparținut bisericii vechi din Totalău (comuna Singeorgiu de Mureș), constituie dovada mulțimii cărților dispărute. O carte din această tipăritură cu circulație în Transilvania s-a conservat la Subcetate. Din însemnarea de cumpărare reiese că fiii donatorului aveau voie să dispună de carte. Cumpărătorul Grigorie Doboreanu din Varvizu (Subcetate) a luat-o de la popa Onu cu 11 forinți vonași și a dat-o de pomană: „... iar cine s-ar preleji să o înstrăineze pe după fiii mei afară, să fie afurisit și anatema, an 1784, aprilie 2”. Un semnificativ traseu parcurge *Apostolul* lui Șerban Cantacuzino, 1783. De la București ea ajunge în Moldova de unde, în 1704, este dăruită de Finea logofătul lui Lepădat din Voșlobeni „ca să-i fie învățătură”.

Ca și pentru restul Transilvaniei, frecvența cea mai mare o înregistrează, și în partea de sud-est, tipăriturile de la sudul munților. Erau aduse de colportori, ca acel Ion fiul lui Paș Gavril din Boziaș, care în 1712, pentru procurarea lor, se află în „vestitul oraș anume București”, sau de preoți. Pe un *Triod*, de Rîmnic, 1761, popa Grigorie de la Brețe (azi Breaza-Mureș), își întărește prin două însemnări, din 1772 noiembrie 6, proprietatea asupra cărții „adusă pe umărul” său din Țara Românească. Un exemplar din *Antologhion*, Rîmnic, 1737, a fost cumpărat „de popa Iordan din Ogra anu Dom-

²⁶⁹ C. Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 274; G. Ștrempele, *Copisti de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, Ed. Academiei R. P. România, 1959, p. 181-182; idem, *Catalogul manuscriselor românești*, I, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 308-309.

nului 1747 martie 1 dni... de la Vlad Rîmniceanu pe bani trei și cinci florinți...". Pentru cărți, fruntașii satelor mergeau și în Moldova. Pe filele unei cărți de învățătură (*Cazanăa lui Varlaam*) se află zăpășul părintelui Petrache din tirgu din Hirău, pentru vinzarea ei „... lui Simion diacului ungurean ce iaste din Bobohalma ea să n-aibe val pe unde va merge...”. Un exemplar din *Evanghelia* de Iași, 1762, cu circulație la Focșani și Solonțu a ajuns, după 1774, la Gheorgheni.

Tirgurile au constituit pe întreg parcursul epocii feudale locul sigur de procurare al cărților. Exemplul, de această dată, privește atestarea în rolul de mai sus a orașului Tg. Mureș. De pe filele unei *Liturghii* de Tirgoviște, 1713, reiese că Anghelachie logofăt de divan a dat-o la biserică Sf. Ioan pe seama popii Andronachie „ca să-și facă liturghie pe ruminie la biserică pururea”. De la acesta trece la popa Iancu din Sincel, traducător de limbă slavă, copist, dar și răspîditor de slovă scrisă. În 21 martie 1751, la Tg. Mureș, cartea este cumpărată de el de popa Mihai din Sat Reghin fiul lui Coman morariul. Numeroase sate mureșene (Morești, Berghia, Ceoașul de Cîmpie, Bozed, Sincraiu de Mureș, Porumbeni, Culpiu) declarau la urbariu din 1785, prezența pe piața din Tirgu Mureș pentru a-și vinde plusul de produse ²⁷⁰.

Semnalarea unor tipăriri rare, prin exemplare ce au circulat în sud-estul Transilvaniei, constituie dovada amplexării pe care a avut-o fenomenul însuși. De la Voșlobeni a intrat în fondul de carte al Bibliotecii Academiei Române un exemplar din *Psaltirea slavoromână* din 1577 ²⁷¹. Într-un miscelaneu ce a circulat în zona Odorheiului a fost descoperit un exemplar dintr-o carte bucureșteană necunoscută pînă atunci, *Stujba din duminica Rusaliilor*, a cărei tipărire luase sfîrșit în 1680, aprilie 8 ²⁷². Biserica din Valea Mare (comuna Barcani, jud. Covasna) a deținut un exemplar din *Catavasierul* de București, 1724, tipăritură trecută în *Bibliografia românească veche* numai pe baza unei comunicări a lui Ilarion Pușcariu ²⁷³. În lotul important de cărți rămase de la biserică din lemn din Adrian (comuna Gurghiu) s-a aflat și singurul exemplar din *Octoiul* tipărit la București în 1732.

²⁷⁰ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscripții urbariale mureșene din anul 1785*, (II), *Marisia*, V, 1975, p. 121, 128, 187, 150, 182.

²⁷¹ L. Moldovan, *Despre proveniența în Biblioteca Acad. R.S.R. a Psaltirii slavoromâne de la 1577*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliografie*, IV, București, 1966.

²⁷² N. Sulică, *op. cit.*, p. 20; G. Șerban Cornilă, *O carte necunoscută: Misticăle la Pogorirea duhului sfînt, București, 1680*, în *Revista teologică*, XXXI, Sibiu, 1941, p. 305–312.

²⁷³ Ioana Cristaché-Panait, *Circulația cărților bisericești tipărite la Vilcea și-n alte tipografii din părțile noastre în Transilvania sec. al XVIII-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIX, nr. 10–12, 1977, p. 734.

Numărul important de cărți păstrate în aceeași strană de cîntări constituie, la rîndu-i un aspect ce reliefează largă cerință de carte românească. Menționăm, în acest sens, bisericile de la Glodeni, Săcel, Voșlobeni, Porumbeni Mari, Ciucsingeorciu, Zăbala, Ojdula, majoritatea lor fiind ieșite din teascurile tipografice de la sudul Carpaților. Pentru circulația cărților în cele trei țări române este semnificativ să amintim drumul parcurs de un exemplar din *Cazanăa lui Ilie Miniș*, tipărit la București în 1742. Deținută, înainte de 1767, de un român transilvănean ajuns în Moldova, cartea este cumpărată în lună august din același an, de Gheorghe diac de divan de la care o preia jupin Cozma Dimitrie din Brașov. Acesta, în anul 1784, septembrie 30, o face danié bisericii neunite din Porumbeni Mari. Din cărțile de aici amintim și *Triodul* de București, 1768, cumpărat de popa Ionaș, cu ajutorul unor săteni în 1776, „pomelnicul: Mihai, Ana, Ion, Ana, Stoica, Maria, Radu, Stana, Toma, Bucura, Mihai, Ana, Maria, Neașă” înscris pe filele sale, fiind prețios pentru studiul onomastic al românilor din Porumbeni Mari.

Cărțile se aflau și în proprietate particulară. Redăm în acest sens conținutul zăpășului înscris de popa Bucur de la Ciucsingeorciu pe filele unei cărți de Blaj: „Tuturora în HS frați sau din cei care vă veți întimpla a ceti această scrisoare sau zăpăș lăsat de mine în mina copilului meu Ion și lui Gheorghe, nime au căuta sau a să împărți din cărțile carele mai jos le voi numi: *Evanghelia*, *Stratie tiparnică*, *Ceaslov*, *Catavasier*, *Psaltire*, *Molitvelnice 2*, *Liturghie*, *Octoih scris cu mina*, *Octoih tiparnic*, *Prăsnicar scris cu mina*, *Stratie scrisă cu mina*, *Calendar*, *Păstorieasca datorie*, *Floarea adevărului*, *Păucenie de Bălgrad*, toate le las copilului meu Ion și lui/Gheorghe într-alt chip mă rog tuturor fraților preoți care vă veți învrednici a sluji pe aceste sfinte cărți să pomeniți și pre noi ierei Bucur, Ana, părinți Nistor, Ana, 1778 octombrie zile 20”. Pe un exemplar din *Theologia moralicească* a lui Samuil Clain se află autograful: „1809 ex libris est Ioannis Boer de Gelințe”. Patriotul cărturar Vasile Pantea trebuie să fi avut o însemnată bibliotecă. Din cărțile sale s-a păstrat *Molitvelnicul* de Alba Iulia, din 1689, cu autograful mitropolitului Teodosie, pe care, după spusa posesorului „... o și riscălesc cu scrisoarea minii mele în Erdiu Singeorz la anul 1811, martie 25, Vasile Pantea protopop și paroh în Erdiu Singeorz și nimeni să nu o înstrăineze nici într-un fel, după moartea mea să rămîie la vreun nepot care ar fi harnic de dînsa” ²⁷⁴, însemnare ce are darul să ateste prezența vrednicului preot și dascăl la Singeorciu de Pădure, în nobila-i strădanie de menținere a obștii românești. Despre cărțile unui alt preot din Singeorciu aminteste următoarea notă de pe filele

²⁷⁴ *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare*, p. 38–39.

unui miscelaneu, din 1781, alcătuit de Iacob Dănișan : „această carte încă este una dintre ale mele subscrisului preot și mi-au rămas de la socrul meu fostul preot în Daneș, Nicolae Ciliovicei și protopop al tractului Sighișorii, cel mai umil între preoți Ioan Brîndușa paroh a Erdő Sîngeorz ținutul Murăș Varșaheliul la anul 1845”²⁷⁵.

Mulțimea cărților, grija față de ele a stimulat și aici meșteșugul legării lor.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea este atestat, ocupîndu-se cu acest meșteșug, preotul din Soimușu Mare (Harghita), după propria-i mărturisire aflată pe un *Apostol* de Blaj : „eu popa Vasilie de la Soimușul eu am deresu această carte 1795”, însemnarea fiind deosebit de prețioasă pentru viața românească din acest sat secuizat. Un *Molîvelnic* de București, 1729, al bisericii din Bord poartă mențiunea că a fost îmbrăcat în 1824 de „Ilie legătorul de cărți din Sinchirai” (Sîncraiu de Mureș). Numele unui alt cărturar ce se în-deletnicea cu acest meșteșug, îl destăinuie însemnarea : „această sfîntă și dumnezeiască carte de învățătură, numită *Cazanie*, s-au legat în anul 1835 s-au isprăvit luna lui iunie în 27 de zile prin mine popa Petra dascălul din Iernotfaia”, de pe filele *Cazaniei lui Varlaam* de la Jabenîța. Popa Petra a copiat și foile lipsă de la început, desenînd și stema Moldovei.

Pentru natura și importanța știrilor conținute de însemnările marginale alegem numai cîteva aspecte. În satul Veța, de pe Valea Nirajului, Buccov nu înregistrează lăcașul de cult. Îi dovedește existența exemplarul de *Triod*, București, 1726, care i-a aparținut, cu însemnări din 1733 și ulterioare. O așezare cu biserică, nesemnălată de conscripție și neidentificată în valorosul *Dicționar* a lui Coriolan Suci, sînt dovedite prin *Evangelhia* de București, 1750, cumpărată și dăruită bisericii din Baloș Petriu de Holhoș Simion din Tășnad. Pentru starea de amenințare și nesiguranță a satelor și bisericilor redăm condiția pusă de ctitor privind grija cărții : „însă de se va întîmpla să se pustiască biserică de răzmeriță sau de ceva, să o poată lua din neamul meu și să o dea la o altă biserică fără de bani, 1780 mai în 15”²⁷⁶.

După cum am arătat Buccov nu a înregistrat satul Tirimioara. În 1762 popa Vasilie de aici a cumpărat un exemplar din *Evangelhia* de București, 1760. Ulterior, cartea ajunge la Troița conform însemnării : „întii martie 1803 ... o au cumpărat curătorii bisericii de la popa Dima Maței din Sent Haromșag pe seama bisericii cu 17 florenți ungurești”²⁷⁷. Pe o *Liturghie* (București, 1746) se află

²⁷⁵ G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 292–293.

²⁷⁶ I. Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 746.

²⁷⁷ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 179.

însemnarea de preoție a popii Gheorghie de la Cason : „ca să se știe în care an și lună s-au preoțit, anii 1761 luna iunie în 15 zile”. Buccov nu face mențiunea vreunui preot la Cason, după cum nu a făcut-o nici pentru biserică. Pe filele aceleși tipărituri popa Ioan din Sîndominic a consemnat nașterea celor 11 prunci ai săi, începînd cu anul 1762.

O biserică dispărută, ca și ctitorul ei sînt amintiți de o *Evangelhie* de Rîmnice, 1746, pe care : „... a cumpărat jupînul Tudor Stama din Brașov de pomană la biserică dumnealui de la Doboli de Jos”. Zapisul unui exemplar din *Liturghia*, Rîmnice, 1759, are următorul cuprins : „sept. în 10 zile s-au cumpărat această sfîntă și dumnezeiască Liturghie, s-au cumpărat de dumnealui Constantin Brețcu cu 4 florinți să-i fie pomenire dumnealui și părinților dumnealui și copiilor dumnealui și părinților dumnealui în veacul veacurilor. Și s-au dăruit sfintei biserici din Zăbala să fie în veci acolo în biserică văleat de la HS 1764 și am scris eu preotul Stan sin Popovici Barbu ot Brașov”. La Zăbala, Buccov nu înregistra lăcaș de cult, existența sa fiind certă pentru acel an din însemnarea sus-citată.

Viața satului, succesiunea bisericilor, memoria enoriașilor și alte informații, s-au transmis de pe Valea Nirajului, de la Iobăgeni (Valea), prin însemnările de pe *Antologhionul* din 1705, de la Rîmnice. Pentru bogăția și semnificația lor le redăm, urmînd firul vremii : „... cumpărat de la popa Ion din Sîmlorînt drept ... zloți. Și-au fost la tocmeală popa Simion ot Iobagifalu, Toader Cora, Luca Baciu ot Sîmlorînt și o au dat că să fie pomană și sotului meu și a tot rodul nostru iar cumva... (blestemul) vleit 1709”. Înstrăinată de unde fusese hărăzită, cartea este aflată și răsкупărată, după cum se arată : „să se știe că acest mineiu fiind cumpărat de neamul lui Chinceș Toader și strămutîndu-se de la sfînta biserică, fiind dat de pomană la biserică Iobagifalu, iată că așa noi fiind vătalași și pără pentru această carte, într-un om deplin au dat mulți oameni suflete că au dat aice la biserică Iobagifalu și cu lege cu miruit anume Chinceș Toader să fie pomană a celor ce au cumpărat și lui că au umblat de au miruit la această biserică și a tot neamul lui și a tot neamul”²⁷⁸. Întru această carte și întru acesta chip s-au legat legătură de 30 de florinți înaintea soborului și înaintea patorului suprem (?) cine s-ar scula din neamul lui Zaharie pînă n-ar da gloabă să nu poată căuta nici această carte. Iară cine s-ar scula să mai facă surghirac, sau să o vinză sau să o fure să fie anatema. Pis, protopop Mihaiu ot N. împreună cu tot soborul, 1721. Iară cartea s-au cumpărat prin banii lui Mihail Baciu, fiind el bărbat în viață cel dinții și murînd el, cu ai lui bani s-au cumpărat, iar pentru mai mare dreptate ne-am pus

²⁷⁸ Repetarea este plină de sens : „neamul lui”, deci a ctitorului și „a tot neamul”, deci neamul românesc.

pecetea". (pecete în tuș negru). Cartea atestă biserica veche, înregistrată de conscripție în 1733, cu 73 familii, sub păstoria lui popa Gavrilă, arhiadiacôn al Nirășteului (sau Mirașteu, azi Ungheni) fiind popa Irimia²⁷⁹. În 1754, biserica de la Iobăgeni a fost refăcută din temelie, preluând și bunurile sale istorice. Dragostea față de carte îi aduce o nouă legătură și o altă însemnare cu prețioase informații : „+ să se știe că acest *Mineiu* a fost cumpărat de Zaharia Baciului dascălul și în trecuta vreme a fost luat cartea o nepoată a lui Zaharia Baciul. Și s-au sculat Chinceși Toader și au scos-o cu lege și a dat-o la biserica Iobagifalu. Acum în anii de la HS 1772, s-au fost stricat toată foarte tare și s-au sculat Ioană morărița cu soțul său Chiril Morariul de la moara domnișoarei Lazăr Anași o au dat de o aulegat cu drepti optmărieși, fiind și dumneai din neamul lui Chinceși Toader. Și acum iar se mai întărește că cine s-ar mai scula să o ia să o ducă, să fie blestemat. Scris-am eu popa Marcu zugravul ot Andrașfalău. Și s-au legat în zilele împăratului Iosif al II-lea, fiind episcop în partea neuniților Sofronie Carlovăț, protopop Niculae ot Malomfalău". Menționarea superiorilor ierarhiei neuniți confirmă că biserica era ortodoxă contrazicând atribuirea arbitrară de către Buccov, pe seama uniților. În ceea ce privește numărul înregistrat de numai 17 familii²⁸⁰, el este dezmințit prin cel din vremea lui Clain căci, sub orice fel de opresiune, populația sătenilor români nu putea să se reducă în 3 decenii la un sfert, ca și de prezența celor doi preoți ortodocși înscrși de Buccov, pentru obștea pe care o omite. Însemnarea constituie singura sursă ce ne arată în ce sat locuia popa Marcu zugravul, Andrașfalău (astăzi Sintandrei-Miercurea Nirajului). Prezent, prin opera sa, în satele de pe Valea Nirajului, începând cu anul 1751, dar și pe aceia a Beicii, de la harnicul zugrav, ne-a rămas pe spatele unei icoane de la Poenița și indicarea obirșiei sale, rezultată din însemnarea : „această sfântă icoană s-au făcut în zilele înălțatului împărat Iosif al II-lea la leatul 1787, erau bucatele scumpe, griul cu 7 mariași, cucuruzul iarăși așa. Și s-au făcut cu cheltuiala robului lui Dumnezeu Ionaș Roșde din Țaga, să-i fie pomană lui și soțului dumisale. Și o am făcut cu pomană înmogo greșni popa Marco Vlașevici". Numele lasă să se înțeleagă venirea popii Marcu pe Valea Nirajului, de la sudul munților și anume din Vlașca, în sprijinul fraților români. Revenind la cartea de la Iobăgeni, asupra căreia am insistat, menționăm și *Pomelnicul* lui Chiril morariu, important în studiul onomasticii de pe Valea Nirajului în acele trecute vremi : „Chirilă, Ioana, copiii, Petca, Simion, Ilea, Marișca : Teodor, Măria, Lazăr, Marie, Ion, Maria, Andreicu, Onul, Magdă, Ion, Gavril, Sandor, Floare, Mihăilă, ctitor Zaharie Baciul cu soțul său, popa Ion, Nastasie”.

²⁷⁹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 340.

²⁸⁰ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683.

Surprinzând aceeași preluare de mesaj de la o ctitorie la alta, amintim din cărțile ce au supraviețuit din satul Aldea (comuna Mărtiniș), exemplarul din *Penticostarul* de Blaj, 1768, care a fost dăruit bisericii „din crăiasa milă”, în 1772, prin Iacob Aron. Însemnarea află lăcașul, consacris de Buccov, în ultimii ani de existență căci, în 1787, este continuat prin cel în hramul Sf. Nicolae, a cărui dănuire însumează un secol și jumătate. Noua construcție de cult a românilor, ridicată în 1937, sfârșea în anul următor, prin demolare.

Conscripția din 1760—62, nu înregistrează străvechea așezare de la Vlăhița, o carte adăugându-se dovezilor privind existența românilor. Pe un *Molitvelnic* (Blaj 1787) dascălul din Olafal (Vlăhița) a consemnat în limba română, că a fost al său : „și l-au răscumpărat de la noi Gheorghe Monor din Săcel cu opt zloti”, însemnarea dovedind funcționarea școlii românești la finele secolului al XVIII-lea. Biserica veche de la Cristuru Secuiesc este amintită în notele marginale de pe filele cărții. Un exemplar din *Liturghii* (Blaj, 1775) a fost dat de pomană bisericii de Filotei Laslo, în 28 februarie 1802. În același an un *Strasnic* (Blaj, 1776) : „s-au cumpărat cu 7 florinți ungurești și cinci dutce și trei crăitari, cu cheltuiala ecleziei pe seama bisericii cei unite din S. Cristur, din îndemnul părintelui Gheorghe Cheresteș...”.

Martori ai procesului de naționalizării, românii din Săcel au transmis prin zapisele de pe cărți simțămîntul lor față de acesta. *Evangelhia* de Snagov, 1697, a fost cumpărată pe seama bisericii, din banii ei, cu punerea : „cît atunci va trăi neamul nostru românesc neunitu din Săcel, cine o ar răpi fără voia ecleziei să fie afurisit”²⁸¹. Un *Antologhion* (București, 1777), este întărit bisericii Săcelului, „pină va trăi neamul românesc la numitul sat Săcel”.

Cartea în limba română reprezintă, fără îndoială, una din ariile unitare de istorie și cultură de pe întreg pămîntul țării.

Prezența românească în așezările din Secuime, este o incontestabilă realitate, pe care mărturiile cuprinse în capitolul aici încheiat, o evocă.

²⁸¹ D. Braicu, *Cîteva însemnări de interes istoric consemnate pe filele unor cărți păstrate la Sibiu în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, București, 1983, p. 375. Pentru subiect a se mai vedea : N. Sulică, *Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și circulația cărții românești în regiunile secuzate*, *Rev. n.*, 1/1937, 2/1938 ; V. Netea, *Circulația „Cazaniei lui Varlaam” în Transilvania*, *Revista Muzeelor*, 4, 1971, p. 333—336 ; I. Ranea, *Circulația cărții vechi românești din Tara Românească și Moldova pe Valea Mureșului*, *Studii și Materiale*, III—IV, Tîrgu Mureș, 1972, p. 259—264 ; Elena Mihu, *Relațiile culturale dintre țările române aplicate la circulația cărții vechi în județul Mureș*, *Îndr. pastoral Alba Iulia*, 3, 1979, p. 125—127 ; idem, *Tipărituri rimnicene în județul Mureș, în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, I, 1980, p. 83—86.